

НОДИРА СОАТОВА

АНЪАНАВИЙЛИК ВА ВОРИСЛИК

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

СОАТОВА НОДИРА ИСОМИДДИНОВНА

АНЪАНАВИЙЛИК ВА ВОРИСЛИК

**Тошкент
“MUMTOZ SO‘Z”
2019**

УЎК: 821.512.133.1

КБК: 82.3(5Ў)

Ушбу монография Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида халқ оғзаки ижоди ва Алишер Навоий эпик тасвир анъаналарининг монографик йўсинда ўрганишга бағишланган. Айти жиҳатдан, ушбу иш оғзаки ва ёзма адабиётнинг ўзаро алоқалари, адабий анъана ва новаторлик, ёзувчи маҳорати ва замонавий мавзулари бўйича чуқур ўрганишни мақсад қилганлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

ЎзР ФА академиги Наим Каримов

Тақризчилар:

ф.ф.д., профессор Саидбек Ҳасанов

ф.ф.д., профессор в.б. Шоира Дониярова

82.3(5Ў)

С

Анъанавийлик ва ворислик. Н.И.Соатова; масъул муҳаррир Наим Каримов. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2019. – 138 б.

Монография Жиззах давлат педагогика институти илмий Кенгашининг 2019 йил 31 августдаги 1–сонли мажлисда нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-6084-5-0

© Н.И.СОАТОВА, 2019

© “MUMTOZ SO‘Z”, 2019

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг: "...биз халқимизнинг маънавий камол топишида маданият намояндаларининг улкан хизматлари борлигини доимо миннатдорлик билан эътироф этамиз"¹, – деган сўзлари, назаримизда тўлалигича қалам аҳлига ҳам дахлдордир.

Дарҳақиқат, XX аср ўзбек адабиётининг Чўлпон, Фитрат ва бошқа йирик вакиллари ижоди миллий қадриятлар билан боғлиқ бадий маданиятимизни ўрганишда бой материал беради. Бу улуғ сиймолар ичида буюк сўз санъаткори Абдулла Қодирий ижодий мероси алоҳида ўрин тутди.

Сўз санъати мумтоз намуналарининг буюклиги шунда кўринадик, бу асарларни қайта-қайта талқин ва тадқиқ этиш ва ҳар гал уларнинг янги қирраларини топиш мумкин. Ўзбек романчилигининг тўнғич ва етук намунаси бўлмиш Абдулла Қодирийнинг "Ўткан кунлар" романи ҳам шундай бадий баркамол асарлар жумласига киради. Яратилганидан буён ўтган бир асрга яқин вақт мобайнида роман ҳар жиҳатдан "кўп ва хўб" ўрганилди. Шунга қарамай, унинг ҳали текширилмаган жиҳатлари ҳам оз эмас. Асарни халқ оғзаки ижоди ва мумтоз сўз санъати анъаналарининг таъсири нуқтаи назаридан тадқиқ этиш ана шундай ҳали махсус тадқиқот мавзуи бўлмаган масалалардан ҳисобланади.

¹ Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятнинг ривожланиши – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи, 2017. 4-август.

Зеро, буюк адиб ижодининг ўзига хослиги ва маҳоратининг шаклланиши, “Ўткан кунлар”нинг биринчи ўзбек тарихий романи сифатида майдонга келишида нафақат Шарқ ва Ғарб романчилиги, балки, энг аввало, ўзбек халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимизнинг эпик анъаналари ҳам муҳим роль ўйнаган.

Бинобарин, араб ва Ғарб романчилигидан ҳар қанча таъсирланган бўлмасин, Абдулла Қодирий ижодини миллий-адабий манбалардан ажратиб олиб ўрганиш мумкин эмас. Зеро, “халқимизни шу замоннинг “Тоҳир-Зухра”лари, “Чор дарвеш”, “Фарҳод ва Ширин” ва “Баҳром-гўр”лари билан таништириш”¹га бел боғлаган адибнинг оғзаки ва ёзма адабиётимиздан етарли даражада хабардор бўлиши ҳамда бу таъсирнинг “Ўткан кунлар”да бевосита, билвосита акс этиши табиий эди.

Халқимизнинг дostonчилик, эртакчилик санъатидан, мумтоз шоирларимизнинг бой адабий меросидан, биринчи навбатда, Алишер Навоийнинг энг яхши асарларидан баҳраманд бўлган Абдулла Қодирий ўз халқига янги бир адабий жанрни-романни тортиқ қилишга биринчилардан бўлиб журъат қилди. Бу ишга шунчаки эмас, изчил ва пухта тайёргарлик билан киришди. У халқ оғзаки ва дostonчилигидаги бой тажриба ва анъаналарга таянган ҳолда умуминсоний ғоялар, олижаноб қаҳрамонлар, урф-одатлар ва бошқа миллий қадриятларни бадий мужассамлаштиришни ўз олдига мақсад қилиб олди.

Абдулла Қодирийнинг мумтоз адабиётимиз даҳолари ижодидан, жумладан, Алишер Навоий “Хамса”сининг эпик анъаналаридан, биринчи навбатда, ишқ ва вафо дostonи саналмиш “Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” дostonларидан ижодий таъсирланиб, “Ўткан кунлар” рома-

¹ Қодирий А. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1994. –Б. 6.

нида бетакрор характерлар яратиши, ўзбекона миллий руҳ-
ни акс эттириши, ҳаёт манзараларининг ҳаққоний тасви-
рига эришишини ўрганиш Ўзбекистон мустақилликни қўл-
га киритган кундан бошлаб, давлатимиз томонидан илгари
сурилаётган баркамол авлод тарбиясига билвосита ва бе-
восита хизмат қилади.

Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиётнинг сарчашмасигина
бўлиб қолмай, адибларимиз ҳамиша суюниб, қувват олиб
келган битмас-туганмас илҳом манбаидир. Жаҳон адабиё-
тида бу буюк манбадан у ёки бу даражада таъсирланмаган
адиб, бу улуғ уммондан сув ичмаган адабий асар йўқ
ҳисоби.

Гарсиа Маркес, Чингиз Айтматовдек замонамизнинг
дунёга машҳур забардаст адибларининг халқ асотир ва
ривоятларига тез-тез мурожаат қилишлари, ўз асарларини
бу асотир ва ривоятларига чуқур ҳаётий фалсафа асосига
қуришлари, таникли ёзувчи Шукур Холмирзаевнинг “ис-
тиқлол адабиёти ривоятнамо адабиёт бўлади”, деб башорат
қилиши¹ фолклор дурдоналарининг қиммати сира камай-
маслиги, аксинча, мудом ошиб боришини яна бир карра
тасдиқлайди.

“Ўткан кунлар” абадиятини таъминлаган омил ҳам
худди шу – унинг бой фолклор ва ёзма адабиётимиз пой-
девори устига қўрилганидир. Бу таъсирни биз асар тили,
улубидан тортиб сюжет қурилиши-ю образлар оламигача
– барча-барчасида кўрамиз. Роман бу жиҳатдан анча-мунча
ўрганилган бўлса-да, лекин у бевосита халқ оғзаки ижоди
ва мумтоз сўз санъати намуналарига қиёсан тадқиқ этилган
эмас.

¹ Холмирзаев Ш. Адабиёт, адабиёт, адабиёт... (Ш.Холмирзаев билан суҳбат) // Ёзувчи, 1997. 15- январ.

Тўғри, ўзбек адабиётшунослигида Абдулла Қодирий ижоди, хусусан романлари бўйича кўплаб илмий рисола ва монографиялар¹, диссертациялар² яратилган. Бу тадқиқотларда Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли, бадиий тили ва услуби, “Ўткан кунлар” романининг ғоявий–бадиий хусусиятлари ва миллий ўзига хослиги таҳлил этилган бўлсада, адиб ижодида Шарқ адабиётининг романтик – қаҳрамонлик намуналари табиатидан келиб чиқадиган адабий анъаналари мутлақо ўрганилмаган. Умуман, XX аср ўзбек адабиёти намояндалари ижодида йирик эпик асарларнинг майдонга келиши учун халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимиз намуналарида эришилган бадиий тажриба ҳозирга қадар юзаки ўрганилиб, бу анъаналарнинг Қодирий Фитрат, Чўлпон, Ойбек сингари ёзувчилар ижодида тутган ўрни, улар маҳорати, бадиий услуби ва тилининг шаклланишига таъсири очиб берилмаган.

Ўзбек адабиётида роман жанрининг туғилиши ҳақида сўз борганида ҳақиқий маънодаги реалистик романнинг пайдо бўла бошланганлиги 20–йилларнинг ўрталарига тўғри келиши эътироф этилади. Бироқ, бу эътироф ўзбек романларининг “ўтмиш”и бўлмаган, у айнан шу вақтнинг ўзида юзага келган, деган сўз эмас, албатта. Ўзбек реалис-

¹ Алиев А. Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари. –Т.: Фан, 1960; Қулжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1966; Мирвалиев С. Ўзбек романи. –Т.: Фан, 1969; Мирзаев И. Абдулла Қодирий. –Т.: Фан, 1975; Шу муаллиф. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. –Т.: Фан, 1981; Лутфиддинова Х. Ёзувчининг эстетик идеали ва аёллар образи. –Т.: Ўзбекистон, 1994; Шу муаллиф. Лолазор ичидаги гул. –Т.: Ўзбекистон, 1994; Ғаниев Э. Руҳий гўзаллик қисмати. –Бухоро: 1994; Норматов У. “Ўткан кунлар” ҳайрати. –Т.: Ўқитувчи, 1996; Шу муаллиф. Қодирий боғи. –Т.: Ёзувчи, 1995; Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. –Т.: Халқ мероси, 1999;

² Абдурахмонов М. Абдулла Қодирийнинг психологик тасвир маҳорати: фил. фан. номзоди...дисс. –Т., 1977; Лутфиддинова Х. Ёзувчининг эстетик идеали ва аёллар образи.– фил. фан. номзоди...дисс.– Т., 1994; Бобониёзов А. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадиияти. – фил. фан. номзоди...дисс.– Т., 1995; Маҳмудова З. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романининг миллий ўзига хослиги: фил. фан. номзоди...дисс.– Т., 1996;

тик романларининг пайдо бўлишида муҳим роль ўйнаган манбалар тўғрисида илгари ҳам ёзилган. Чунончи, С.Мирвалиев ёзади: “Кузатиш шуни кўрсатадики, ўзбек романларининг пайдо бўлишида бир неча муҳим омиллар – манбалар мавжуд бўлиб, улар ўзбек адабиётида роман жанрининг юзага келишида катта роль ўйнайди. Йирик адабиётшунос И.Султонов ўзининг “Ўзбек адабиётида социалистик реализм тарихидан” деган докторлик диссертациясида ана шу ҳақда гапириб, дейдики: “Ўзбек романининг туғилишида муҳим роль ўйнаган икки манбани: инкилобгача бўлган ўзбек гуманистик ва демократик адабиёти ҳамда рус реалистик адабиётининг энг яхши анъаналарини ўзлаштириш тажрибаларини кўрсатиб ўтишга тўғри келади...”. – Аммо муаллиф фольклор ва воқелик сингари яна муҳим икки манбани негадир унутган. Аслида эса, ана шу икки манба илғор гуманистик, демократик адабиёт ва рус реалистик адабиёти билан қўшилган ҳолда, ўзбек реалистик романини юзага келтирган”¹.

Роман жанрининг туғилиши тўрт манбага таянганини С.Мирвалиев “Ўзбек романи” монографиясида кенг таҳлил қилиб берган бўлиб, улар:

1. Тарихий ҳаёт – воқеликнинг ўзи.
2. Бой халқ оғзаки ижодиёти.
3. Мумтоз адабиётнинг бой анъанаси.
4. Рус, қардош ва жаҳон халқлари романчилиги.

Модомики, бу тўрт манба ўзбек романининг туғилишида асосий омил бўлган экан, ушбу монографияда биз “Ўткан кунлар” романининг миллий манбалари бўлган халқ китобларида ҳамда мумтоз адабиётимизнинг улуғ вакили Алишер Навоий “Хамса”сидаги эпик анъаналар хусу-

¹ Мирвалиев С. Ўзбек романи. –Т.: Фан, 1969. 26-27-бетлар.

сида сўз юритамиз ва уларни куйидаги тамойиллар асосида очиб беришга ҳаракат қиламиз:

➤ Абдулла Қодирийнинг халқ оғзаки ижодига муносабати масаласини ўрганиш;

➤ халқ китоблари анъаналарининг “Ўткан кунлар” бадиий қурилмасидаги ўрнини кўрсатиш;

➤ Алишер Навоий “Хамса”си эпик анъаналарининг “Ўткан кунлар”даги Абдулла Қодирийнинг тасвир усулига таъсирини ёритиш;

➤ “Ўткан кунлар” романи билан “Фарҳод ва Ширин” достонини қиёсий ўрганиш, улар ўртасидаги романтизм ва реализм ижодий методлари билан боғлиқ муштарак ва фарқли жихатларини белгилаш;

➤ Фарҳод ва Ширин ҳамда Лайли ва Мажнун образларидаги ишқ ва вафо қўшиғининг Кумуш ва Отабеклар тақдирида қайта жаранглаши мисолида анъанавийлик ва новаторлик муаммосини тадқиқ этиш.

Шунингдек, монографияда бугунги ўзбек романчилигида миллий-бадиий тафаккурнинг қарор топишида Абдулла Қодирий адабий тажрибаларининг аҳамияти масаласига ҳам ойдинлик киритишга уринамиз.

“Ўткан кунлар” романининг миллий-адабий манбаларини ўрганиш – унинг халқ китоблари ва Алишер Навоий ижоди (“Фарҳод ва Ширин” ҳамда “Лайли ва Мажнун” достонлари) билан муштарак, вобаста жихатларини тадқиқ этиш ишимизнинг асосий илмий янгилиги ҳисобланади. Қўйилган муаммо адабий таъсир ва ворисийлик, анъана ва новаторлик нуқтаи назаридан ёритилади. Бунда сюжет, конфликт, характер яратиш каби бадиият қонуниятлари хусусида ҳам фикр юритилиши, табиий. Хусусан, Алишер Навоий эпик анъаналарининг “Ўткан кунлар”да давом эттирилишининг илмий-назарий асослари, анъанавийлик-

нинг бадий ижод тараққиётида тугган мавқеи тадқиқотимизнинг бош масаласидир.

“Ўткан кунлар” романидаги халқ китоблари ва Навоий дostonларига хос эпик анъаналарни қиёсий ўрганиш аснонда адибнинг характер яратиш маҳоратини, ўзига хос услубини кўрсатиш, асар поэтикасини – композицияси ва сюжети, тили ва бадий тасвир воситаларини тадқиқ қилишни тақозо этар экан, куйида биз шу томонларини очиб беришга ҳаракат қиламиз.

“ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИДА АНЪАНА ВА МАҲОРАТ

Эпиклик ва эпик тасвир “Ўткан кунлар” мансуб бўлган роман жанрининг негизида ётади. Бундай тасвирсиз қаҳрамонлар образини яратиш, кўп қатламли воқеалардан иборат сюжетни кўриш, асардаги конфликт ва коллизияларни юзага чиқариш маҳол. Шунинг учун ҳам эпиклик ва эпик тасвир тўғрисида муайян тушунча билан ушбу бобга киришиш мақсадга мувофиқ.

Уч адабий турдан бири “эпос” юнунча “сўз”, “қисса” маъноларини англатиб, ҳаётий воқеа ва ҳодисалар тўғрисида объектив нақл юритувчи, ҳикоя қилувчи адабий тур “эпос” деб юритилади. Эпик асарларда тасвир этилган барча воқеа ва ҳодисалар муаллифнинг истак-хоҳишисиз содир бўлади: қаҳрамонлар ўзларича яшайдилар, уларнинг хатти-ҳаракатлари, улар билан чамбарчас боғлиқ воқеалар сюжет муносабатларининг мактиғи билан асосланади.

Бундан бир қанча аср аввал “Шеъроят санъати тўғрисида” деган асарида Аристотель Ҳомерга хос бадий таомйил тўғрисида сўзлаб, унинг ўзида четда бўлган “ўзига алоқадор бўлмаган” воқеа ва ҳодисалар ҳақида нақл қилишини айтган. Воқеликни ана шу тарзда қайта ифодалаш фақат Ҳомергагина эмас, балки энг қадимги халқ, оғзаки ижоди асарларига ҳам хос хусусиятдир. В.Г.Белинский бу асарлар тўғрисида баҳс юритиб, уларда ёзувчиларнинг тасвир этилган воқеликка халқ кўзи билан қараганини айтган.

Эпосдаги энг муҳим нарсa воқеа ва ҳодисаларни қайта тиклаш, қайта ифодалашдир. Асарда иштирок этувчи қаҳрамонлар характери́ни бу воқеа ва ҳодисаларда иштирок эттирмай туриб очиш мумкин эмас. Эпик асарларда қаҳрамон яшаган, ҳаракат этган ва курашган муҳит тасвирига алоҳида эътибор берилади.

Эпик тасвир қаҳрамонларни бутун ҳаёти мобайнида ёхуд улар характери шаклланишининг энг муҳим давра-
ларида ҳар томонлама кўрсатилган ҳолдагина тўлақонли бў-
лади. Бу йўналишдаги асарларнинг муаллифлари макон ва
замонни тасвирлаш, хилма-хил ҳаётий ҳодисалар ва ва-
қиъаларни кўрсатиш, воқеликни турли нуқтадан (муаллиф,
покеалар катнашчиси, уларни четдан туриб кузатувчи
персонажлар нуқтаи назаридан) акс эттириш, қисса шакли
(муаллиф номидан, иштирокчи тилидан, ёзишма, кундалик
тарзида ва ҳ.к.)ни танлаш имкониятлари чекланмайди.
Булар ҳаммаси эпосдаги мураккаб ҳаётий жараёнларни те-
ран ва ҳар томонлама тушунтиришга ёрдам беради.

Санъатнинг ўзаро яқин соҳаларига хос приём ва воси-
талардан фойдаланувчи лирика ва драмадан фаркли ўла-
рок; эпос бадиий тилнинг адабиётнинг асосий элементи
сифатидаги имкониятларига бутунлай асосланади.

Адабий турлар назариясида мураккаб муаммолар сифа-
тида “эпиклик” билан бирга “драматиклик” (“драматизм”),
“лириклик” (“лиризм”) сингари сўзлар ҳам юзага чиқади ва
улар у ёхуд бу асарнинг қайси адабий турга мансублигини
эмас, балки бошқа хусусиятларни ифодалаб келади.

Эпиклик ҳаётни бутун мураккаблиги ва серқатламлиги
билан улуғворона сокин бир шаклда идрок этишни, дунёга
бўлган қарашнинг кенглигини ва уни яхлит бир тарзда
тасаввур қилишни англатади. Шу муносабат билан Ҳомер
достонлари ва кейинги даврларда яратилган бир қатор
асарлар (масалан, Л.Н.Толстойнинг “Уруш ва тинчлик” аса-
ри)да бадиий мужассамланган “ҳаётни идрок этиш” тўғри-
сида баҳс юритадилар. Эпиклик ғоявий-эмоционал йўна-
лиш сифатида нафақат эпик асарлар, айти пайтда, драма
(масалан, А.С.Пушкиннинг “Борис Годунов”) ва лирика (ма-
салан, Ойбекнинг “Раиса”си)да ҳам ҳозир бўлиши мумкин.

Эпиклик билан бирга ҳар бир адабий турда драматизм ва лиризм унсурлари ҳам бўлиши мумкин. Драматизм дебатда қандайдир зиддиятлар, қарама-қаршиликларни кечириш изтироблари, ҳаяжон ва ташвиш билан боғлиқ кайфиятни, ҳолатни айтадилар, ниҳоят, лиризм эса муаллиф, ҳикоянавис ёхуд персонаж нутқида ифодаланган кўтаринки эмоционалликдир. Агар шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, Л.Толстойнинг “Анна Каренина” ёхуд Ойбекнинг “Кутлуг кон” романлари, Ҳамид Олимжоннинг “Офелиянинг ўлими” шеърлари драматизм билан тўла эканлигини сезиш қийин эмас. Худди шунингдек, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” ва Ойбекнинг “Навоий” романлари, Одил Ёқубовнинг “Муқаддас” ва Ўткир Ҳошимовнинг “Баҳор қайтмайди”, Уйғун ва Иззат Султоннинг “Алишер Навоий” ва А.Иброҳимовнинг “Биринчи муҳаббат” пьесалари ҳам нэфис лиризм билан суғорилган.

Биз эпиклик ёхуд эпик тасвир деганда “Ўткан кунлар” романида драматизм ва лиризмдан ҳоли бўлмаган ишқ тасвир компонентлари йиғиндисини назарда тутамиз. Худди шу эпик тасвир компонентларидан маҳорат билан фойдаланиш натижасида Абдулла Қодирийнинг узоқ йиллар даврлар мобайнида халқ томонидан севилиб ўқилиб келаётган “Ўткан кунлар” романининг “сир”ини очишга ва бу “сир”нинг пайдо бўлишидаги халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимиз таъсирини кўрсатишга ҳаракат қиламиз. Бизнинг олдимизга қўйилган бу мақсад эса, аввало, анъана ва новаторлик муаммоси ҳақида баҳс юритишни тақозо этади.

Адабиётшуносликда анъанавийлик ва новаторлик ўзаро боғлиқ, бир-бирини тақозо қиладиган ва бир-бирини тўлдирадиган адабий категориялар бўлиб, замонавийлик билан чамбарчас боғлиқдир. Новаторлик илғор адабий

инъаналарни инкор этмайди, балки уларга таянади ва улардан ижодий фойдаланади.

Новаторлик, биринчидан, тарихий тараққиётнинг янги босқичи бўлган ҳозирги даврда рўй бераётган воқеаларни чуқур тушуниш, ҳаётий жараённинг энг қайноқ жабҳаларини бадий идрок этиш, иккинчидан, етакчи қаҳрамонлар образи орқали тасвир этилаётган даврни ёрқин ва ҳаққоний акс эттириш, учинчидан, инсон характери ва рухий дунёсини чуқур очиб бериш ва, ниҳоят, даврнинг муҳим ижтимоий ва маънавий муаммоларини дадил кўтариб чиқиш йўли билан намоён бўлади. Булар, биринчи навбатда, шаклга эмас, мазмунга оид масалалардир. Ижтимоий ҳаётнинг жадал суръатлар билан олға интилиши жараёнида муттасил рўй бераётган янги воқеа-ҳодисаларни илғаб олиш, ҳали тарих бисотига ўтмаган, тўла даражада тугалланмаган, яъни ҳамон шаклланиш ҳолатида бўлган ижтимоий тамойилларни белгилаш ва уларни бадий акс эттириш жараёнида бу тамойилларнинг тарихий истиқболини кўрсатиш, янги типларни, ёрқин индивидуал характерларини яратиш жуда мураккаб ва, айни вақтда, ғавқулдда муҳимдир. Қисқаси бу масаланинг қийинчиликлари ва мураккабликлари жуда кўп. Новаторлик ана шу мураккаб ижодий жараёнда таркиб топиб ва намоён бўлиб боради. Унинг шаклланиши ва ривожланиши эса, биринчи навбатда, янги воқелик ва янги қаҳрамонларни, инсон характерларини бадий кашф этиш тамойилининг кучайиб боришида, айни вақтда, янги мазмунга мувофиқ келадиган янги бадий шаклларнинг вужудга келишида, улар ранг-баранглигининг ошишида, янги бадий воситаларнинг кашф этиб борилишида намоён бўлади.

Ҳар бир санъаткор ўз асари орқали мавжуд воқеликдаги айрим тамойилларга муносабат билдиради, ҳатто

улар устидан ҳукм ҳам чиқаради. Бу ҳол ёзувчининг тасвир этилаётган воқеалар ва қаҳрамонларга муайян муносабатини китобхонларга ҳадеб таъкидлаб кўрсатишини ёки ўз қарашларини бўлар-бўлмасга очикдан-очик куруқ баён қилишини, образларни ўз ғоялари жарчисига айлантириб юборишини англатмайди. Бундай ҳол асарнинг бадий кучига салбий таъсир кўрсатиши, асар бадий қимматининг пасайишига олиб келиши мумкин. Ҳақиқий новаторона яратилган асарларда бундай ҳол рўй бермайди.

“Улуғ санъаткорлар бадий ижод тажрибасига таянганлари ва ўша тажрибанинг энг яхши томонларини ўз асарларида мужассамлаштирганлари ҳолда, ҳар доим бирон янгилик яратганлар, янги фикр илгари сурганлар ёки гўё ҳаммага танишдек туюлган масалаларни янгича ёритганлар. Илмий тафаккур тараққиётидаги каби, бадий ижодда ҳам, ўтмиш тажрибаси янги-авлодлар томонидан ўзлаштирилиб, танқидий равишда қайта ишланиб, бойитилиб, чуқурлаштирилиб ва янги босқичга кўтарилиб келинади. Шу туфайли ўтмишдаги энг яхши анъаналарни давом эттирувчи санъаткорлар бадий ижод тараққиётига ўз ҳиссаларини қўшган новаторлар сифатида ҳам намоён бўладилар”¹.

Навоий дostonларидаги тасвир усуллари ва ифода шаклларида ижодий озикланган Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи шу хилдаги асарлар жумласидандир. Алишер Навоий ва Абдулла Қодирийнинг биз таҳлилга тортган асарлари тасвир этилган тарихий давр ва қаҳрамонларнинг янгилиги, ёрқин характерларнинг яратилиши, поэтик ксмпонентларнинг уйғунлиги, тасвир тили ва услуби билан ўзбек адабиётининг ноёб асарлари сирасига киради.

¹ Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1995, 185–186-бетлар.

Сўнгги чорак аср ичида Абдулла Қодирий асарлари, жумладан, “Ўткан кунлар” романи қайта-қайта ўқилиб, ўзининг холисона баҳосини олди. Романни қайта ўқиш жараёнида асардаги новаторлик белгилари, унинг бадиий мукамаллиги, тилининг равонлиги, ёзувчининг қаҳрамонлар ички дунёсини очишдаги маҳорати ва бошқа кўпгина масалалар ўз талқини ва тадқиқини топди.

“Ўткан кунлар” романига бағишланган кўпгина тадқиқотларда Отабек ва Кумушбиби фожиалари сабабини ахтарганда тадқиқотчилар Абдулла Қодирий эскириб қолган урф-одатлар, “ота-она раъйи”, “кундошлик балоси” ва қора кучларни кўрсатишга кўп эътибор беради, шунинг учун ҳам конфликт синфий кураш тарзида эмас, “яхши” билан “ёмон”, “эскилик” билан “янгича” курашлар, эзгу ниятли кишилар билан разиллар ўртасидаги кураш тариқасида юзага чиқади, деб таъкидлашади. Бу фикр, умуман, тўғрига ўхшаб туюлса-да, бизнингча, асосли эмас. Кишилик жамияти тарихида ижтимоий кураш ҳамиша ҳам баррикадаларда, очик тарзда намоён бўлавермайди. Унинг ички, сокин кўринишлари ҳам мавжуд. Масалан, оилавий зиддиятлар жамиятдаги ижтимоий конфликтларнинг акс-садоси ёки бир бўлаги эмасми? Қолаверса, романдаги воқеалар асосан бир синф вакиллари орасида содир бўлади. Отабек ўзига тўқ, ҳаётидан нолиш учун асоси бўлмаган оиладан чиққанига қарамай, замон пўртаналари унинг оёйишта қайиғини ҳам чайқатиб юборади ва, ниҳоят, парчалаб ташлаб, унинг ўзини қирғоққа улоқтириб юборади.

Агар Абдулла Қодирий Юсуфбек ҳожи ёки Отабекдаги исёнкорликни кўрсатишга янада кучли урғу бериб, уларни ўзлари мансуб бўлган синфга бутунлай қарши ҳаракат қилдирганида, ҳаёт ҳақиқати бузилган бўлиши мумкин эди. Юсуфбек ҳожи ва Отабек эл-юрт ҳаётида рўй бераётган

воқеаларга қанчалик танқидий қарамасинлар, зулмга, зулмни туғдирувчи кучларга қарши қанчалик норозилик билдирмасинлар, барибир, улар ўзлари яшаган даврнинг фарзандларигина эдилар, холос. Тўғри, улар дунёқарашида жадидона рух, маърифатпарварлик унсурлари устун эди. Улар жамиятни маърифий ислохотлар ўтказиш йўли билан янгилаш ва яхшилаш тарафдори бўлган жадидларга рухан яқин кишилар эди. Юсуфбек хожининг уйида бўлиб ўтган ўтиришда қипчоқ қирғини муносабати билан жамиятнинг бузилгани, бошқарув тизимининг ярамаслиги, амир амалдорларининг шахсиятпараст ва манфаатпарастлиги, узокни кўра олмаслиги хусусида баҳс-мунозара бўлганда Пирназар жаллоднинг ёмонларнинг бошини олиш йўли билан жамиятни тозалаш ҳақидаги фикрига қарши хожи куйидаги сўзларни бежиз айтмайди:

“–Бизнинг каттадан–кичигимизнинг, – деди хожи, – топкан–тутқанимиз фақат бош олиш... Биз ўйлаймизки, гўё бош олиш билан олам тинчийдир ва биз ўз хоҳлаганимизни қила оламиз. Тузик, жаллод айткандек, ёмоннинг бошини олмоққа мен ҳам қарши эмасман ва лекин бунинг нозик шартлари бор: аввало, манфаати шахсиясидан воз кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак ва бу жамоанинг ўз маслаки йўлида кузаткан маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур. Ана шундан кейин ҳалиги нишонага қараб интилишда оёғ остига элашкан чўп–хасларни супира бориш лозим. Мана шундагина тўкилган қонлар ўринлик ва машруъ, берилган бошлар чин қурбон ҳисобланадирлар”¹.

¹ Қодирий Абдулла. Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1994. –Б. 319 (Бундан кейин ушбу нашрга мурожаат этилганда кўчирма олинган саҳифа қавс ичида қайд этиб борилади).

Адабиётшунослар одатда у ё бу ёзувчи қаҳрамонларининг синфий чекланганлиги хусусида баҳс юритадилар. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Абдулла Қодирий феодал давр фарзандларини ўзлари яшаган давлат тузумига қарши қўя олмаган ва бу ҳолни эътибордан қочирмаслик керак.

Абдулла Қодирий ўз романи олдига қаҳрамон характерининг давр билан чамбарчас алоқада шаклланишини кузатиш ва таҳлил қилиш вазифасини қўймаган. Натижада ёзувчининг бош қаҳрамонлари асарга ижтимоий муносабатларнинг тайёр маҳсули сифатида кириб хелганлар. Асарда маиший ҳаёт манзаралари ёрқин ва ҳаққоний тасвирланган бўлса ҳам, унда тарихий даврнинг чуқур ижтимоий таҳлили берилмаган, яъни давр унда кўпроқ тарихий фон ролини ўйнаган, холос.

Абдулла Қодирий реалистик тасвир услубининг XX аср адабиётида пешқадамлик қилиши лозимлигини тўғри тушунган. Шунинг учун ҳам ўз салафлари ижодий тажрибасидан муттасил ўрганган ҳолда бу услубнинг ўзига мос янги тамойилларини ишлаб чиқди ва улардан ўз романида тўғри фойдаланди.

Адабиётшунос Л.Климович: “Абдулла Қодирийнинг тарихий роман жанрига мурожаат қилганлигининг ўзи ўзбек адабиёти учун чин новаторлик бўлди”, – деб баҳо берганида жуда ҳақ эди.

Новаторлик, биринчи навбатда, ижодий фикрлашдан бошланади. Ёзувчи фикрида янгилик, ўткирлик бўлиши керак. Унинг қарашлари, ўй-мулоҳазалари ҳаётнинг энг чуқур қатламларини теран ёритиб бериши шарт. Ижодкор оддий кишидан, ўрта маълумотли замондошидан фарқ қилиши зарур. Бу унинг қайноқ ҳаёт ичига кириб бориш, бошқалар кўра олмаган нарсаларни кўриш, ҳис қилиш ва

уларни юракларни тўлқинлантирадиган даражада ёрқин ва рангин акс эттириш қобилияти билан белгиланади. Алишер Навоий ва Абдулла Қодирийдаги бадий тафаккурнинг ўткирлиги ва кўламдорлиги асарларининг салмоқли бўлишига олиб келган ва улар яратган асарларнинг бадий қимматини белгилаб берган.

Абдулла Қодирий ўтмишни – “тарихимизнинг энг кирлик, қора кунлари бўлган кейинги “хон замонлари”ни янги давр ғоялари билан йўғрилган ҳолда акс эттирди. Қуш учиб, қанчалик баландликка кўтарилса ҳам барибир уяси ердадир. Адабиёт ва санъатда ҳам худди шундай. Санъаткор узоқ ўтмиш тарихининг қанчалик теран жойларига кириб бормасин, барибир, ўз даврига қайтади, тўғрироғи, ўз даврининг юксак мезонлари асосида ўтмишга назар ташлайди. Қисқаси, тарихий ўтмиш материалларини, тарихий сиймолар ва воқеаларни бугунги кунга хизмат қилдира билиш катта бадий маҳоратнинг белгисидирки, бу нарсa “Ўткан кунлар” романида равшан кўринади.

Адиб халқимиз тарихига назар ташлар ва шу тарихнинг “энг кирлик” саҳифаларини тасвирлар экан, бу билан унинг миллат сифатида ўзлигини англашига, ўз истикболини янада аниқроқ кўришига ёрдам бергандек бўлади. Агар шу жиҳатдан, асарнинг ғоявий бойлиги ҳақида гапирадиган бўлсак, унда эл-юртнинг мустақиллиги, бирлиги, тотувлиги, тинчлиги масаласи асосий пафос даражасига кўтарилганини айтиш ўринлидир. Асарнинг асосий қаҳрамонлари Отабек ва Юсуфбек ҳожилар ўз юртининг, халқининг истикболи, фаровонлиги ва осойишталик йўлига ҳаётларини, жонларини тиккан фидойи инсонлардир.

“Биз, – деб ёзган эди Ўзбекистон халқ ёзувчиси Пиримкул Қодиров, – “Ўткан кунлар” романига бугунги истиқбол ғоялари нуқтаи назаридан янгича ёндашмоғимиз

керак. Ана шунда ҳалигача баралла айтилмаган бир ҳақиқатни – Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида ўзбек халқининг мустақил давлат бўлиб яшаган даврларини тегаран бир кўмса билан тасвирланганини пайқаймиз”¹.

Абдулла Қодирий романларида тасвирланган асосий қаҳрамонлар ўзларининг ҳаётийлиги, табиийлиги, қалбларининг товланма жилвалари, маънавий юксаклиги, жозибаси, сир-асрорларга бой олами билан кишини мафтун этади. “Ўткан кунлар”да ҳатто ўзига тўқ, бадавлат оилада тарбияланиб, вояга етган Юсуфбек хожи, Мирзакарим кутидор сингари жамиятнинг сара кишилари паноҳида бўлган Отабек билан Кумушнинг ҳам чинакамига бахтли бўлишлари учун имконият йўқлигини кўрсатиш – ёзувчининг асосий мақсадларидан бирини ташкил этади. Ёшларнинг бахтли бўлиши йўлида ғов бўлиб турган кучларни кўрсатиш хоҳиши Абдулла Қодирийдан ўтмиш ҳаётдаги тўлиб-тошиб ётган иллатларни, кучли тўсиқларни, ранжу машаққатларни янада қабартириб тасвирлашни ва ёрқин бадиий тавдалантиришни тақозо қилар эди. Адиб шу мақсадига мувофиқ келадиган қаҳрамонларни топди, уларнинг “Тоҳир ва Зухра”лар, “Фарҳод ва Ширин”лар билан ҳам-оҳанг бўлган образларини яратди.

Замонавий руҳ “Ўткан кунлар” романининг бутун бадиий тўқимасида, тили ва тасвир маданиятида ҳам ёрқин намоён бўлади. “Асарда замон руҳсиз китобхонга таъсир кўрсатиб бўлмайди”, – деган эди рус ёзувчиси М.Пришвин. – Асар ичидаги воқеалар нима тўғрисида бўлмасин ва улар замонавий мавзудан қанчалик узоқлашмасин, барибир, ички мавзу доимо замонавийдир”².

¹ Қодиоров П. Абдулла Қодирий қаҳрамонлиги // Ўзбекистон овози. 1992. 11-апрель.

² Қўчирма қўйидаги китобдан олинди: Қулжонов А. Замонавийлик ва ижодий метод. – Т.: 1976. –Б. 61.

Абдулла Қодирийнинг тарихий мавзудаги романи ўзининг анъанавийлиги ва “ички мавзусининг доимо замонавийлиги” билан ҳали-ҳамон кенг китобхонлар оммасини мафтун этиб, уларга кучли таъсир кўрсатиб келаяпти. Бу романларда замонавийлик ёзувчи бадий тафаккури, воқеликни билиш усули, тарихий ўтмишга қандай муносабатда бўлиш ва уни тасвирлашдаги нуқтаи назар, образларни яратишдаги ғоявий-эстетик тамойиллар сифатида мавжуд ва устувор аҳамиятга эга.

Ўзбек адабиётининг 20–30–йилларда яратилган бошқа баркамол намуналари каби бу роман ҳам адабиётимизда реализм тамойилларининг тасдиқланишида ҳал қилувчи роль ўйнади. Биз бу ерда кишиларни ва уларнинг ҳаёт шaroитини бўяб-бежамасдан, ҳаққоний акс эттиришга қаратилган тасвир маданиятини, яъни етук реализмни кўзда тутамиз. Абдулла Қодирийнинг тарихий романлари реализмнинг барча талабларига жавоб беради ва сирасини айтганда, ўзбек адабиётида реализмнинг етакчи тасвир услуби сифатида тантана қилишида муҳим роль ўйнади.

“Ўткан кунлар”, биринчи навбатда, тарихий романдир. Абдулла Қодирий ўз асарида тасвирламокчи бўлган давр ҳаётини жуда яхши билган. Ёзувчи бир неча хонлар замонини бошидан кечирган отаси Қодир бободан жуда кўп қизиқарли воқеаларни эшитган. Бундан ташқари, Худоёрхоннинг охириги хотинларидан бири Розия ойим билан учрашган ва Қўқонда бир ой қолиб, ундан кўпгина қизиқарли ва характерли эсдаликларни ёзиб олган. Шуниндек, у Қўқон хонлигининг сўнгги даврига оид кўпгина тарихий манбаларни ҳам синчиклаб ўрганган.

Аммо Абдулла Қодирий асарни ёзишга киришар экан, тарихий фактлар занжирига, муайян тарихий воқеалар силсиласига боғланибгина қолмай, ўз мақсадидан, роман

концепциясидан келиб чиққан ҳолда тўқима воқеалар ва тўқима қаҳрамонлар образини ҳам яратди. У Отабек ва Кумушнинг бахтсиз севгиси, руҳий ва маънавий гўзаллигини тасвирлашда ўзини тарихий фактлар доираси билан чеклаб қўйишни истамасди. Бу ҳол асарда тарихий ҳақиқатнинг бадий ҳақиқатга айланишини тўла таъминлайди. Абдулла Қодирий ижоди билан бошланган ўзбек тарихий романларига хос тўқима сюжет ва тўқима қаҳрамонлар тасвири ҳозирги насримизнинг устувор ва асосий хусусиятларидан бири бўлиб қолди.

Ўзбек адабиётшунослигида замонавийлик муаммосини бир томонлама, кўпинча юзаки ўрганишнинг сабабларидан бири анъана билан замонавийликнинг ўзаро диалектик алоқасини, замонавийлик замирида вужудга келган новаторликни бирёқлама тушуниш ва талқин этишда кўринади. Аслида замонавийлик доимо анъана ва новаторлик масалалари билан чамбарчас боғлиқ муаммодир. Бу масалага таниқли олим М.Юнусовнинг “Традиция ва новаторлик проблемаси” номли монографиясида алоҳида эътибор берган.

М.Юнусов ўз асарида, биринчи навбатда, “...ёш ўзбек шеърятининг новаторлик хусусиятларини аниқлашга интилган ва бу ўринда кўпроқ ижтимоий воқеликнинг янгилигига алоҳида эътибор қаратган. Воқеликнинг янгилиги ва шу асосда долзарб фикрни айтишга интилиш – бу ҳали асарнинг юксак бадийлиги, деган сўз эмас, албатта. Санъат асари ўзининг чуқур ғоявийлиги ва чинакам бадийяти билан тирик.

Адабиёт ва санъатдаги замонавийлик ҳаётни ва унда рўй бераётган муҳим, жиддий ўзгаришларни бадий ўзлаштириш, уларни ҳаққоний ва гўзал бадий образлар орқали акс эттиришда зухур бўлади. Агар “Ўткан кунлар”

романига шу нуқтаи назардан ёндошсак, куйидаги ҳолатларни кўрамиз:

Биринчидан, мумтоз адабиёт ва оғзаки ижод намуналаридаги эпик тасвирдан фаркли ўлароқ, Абдулла Қодирий ўз асарида икки бадий катламдан фойдаланган. Агар бу катламларнинг бири ёзувчининг бадий фантазияси асосида майдонга келган бўлса, иккинчиси роман воқеалари кечган тарихий давр ҳақиқатини ифодаловчи катламдир. Отабек ва Кумушнинг мураккаб ҳаёти ва тақдири тасвири романда тахминан халқ, китоблари ё ёзма адабиётнинг эпик намуналарда бўлгани каби бадий тўқима кучи билан ҳаракатга келади. Аммо Абдулла Қодирий романдаги бу бадий катламни қанчалик маҳорат билан тасвирламасин, асар тўқимасига тарихий даврнинг реал манзаралари кириб келиши билан асар реализми ёрқин тус олади, китобхоннинг Отабек ва Кумуш образларини реал кишилар сифатида идрок этиши объектив жараён ўлароқ юз беради. Худди шу нуқтада ёзувчи бадий тасвирга новаторлик белгиларини дадил олиб киради.

“Ўтган кунлар” романи, – деб ёзган эди Ойбек, – тарихий сюжетга эга. Ҳақиқатдан асарда жуда кўп тарихий воқеалар, фактлар тасвир этилади, Ёзувчи тарихий материалларни кўпроқ киритиб, асарда тарихий турмушни акс эттиришга, тарихий манзарани таъмин қилишга муваффақ ҳам бўлади. Воқеалар чиндан ҳам тарихий бир шароитда, тарихий картиналар доирасида инкишоф қилинади. Воқеаларнинг давомида ёзувчи обстановкани шундай тасвирлайдики, чиндан ҳам буёқлар турмушнинг тарихий хусусиятга эга эканини гавдалантиради”¹.

Ойбек “Абдулла Қодирийнинг ижодий йули” деган тадқиқотида биз тарихий давр тасвири ёхуд ҳақиқати деб

¹ Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. XIV том.–Т.: Фан, 1979. –Б.122.

атаган қатламни бадий хроника, дейди. Ана шу бадий хрониканинг анъанавий эпик тасвирга олиб кирилиши адабнинг, сўзсиз, новаторлигидир.

Иккинчидан, агар халқ китобларида ҳам, мумтоз адабиёт намуналарида ҳам эпик тасвир қарийб бир хил оҳанг ва ритмда давом этган бўлса, “Ўткан кунлар”даги тасвир ранг-баранг шакл ва оҳанг касб этади; воқеалар тақозоси билан гоҳ тезлашиб, гоҳ секинлашади, ички монолог, лирик кечинма, сир сақлаш каби тасвир воситалари ва усуллари романдаги эпик тасвирга янги-янги тўлқин бериб турадики, бу ҳам биринчи, иккинчи ва учинчи бобларда қисс қилажагимиз халқ ижоди ва мумтоз адабиёт асарларида ёрқин тус олмаган.

Худди шу нарсадан келиб чиқувчи учинчи бир хусусияти шунда кўринадикки, Абдулла Қодирий эпик тасвирга полифонизмни, кўп овозлиликини олиб киради, “қиссадан хисса” қабiliдаги киритма воқеалар тасвиридан фойдаланди. Чунончи, романнинг бадий қурилмасига ўзгача жозиба бағишлаган уста Алим ҳикояси шундай “қиссадан хисса”дир.

Тўртинчидан, Абдулла Қодирий томонидан қўлланган тасвирдаги новаторлик белгилари пировардида шундай манзара яратадики, бу манзарада халқ ҳаёти ҳам ўз фойжалари, ташвишлари ва муаммолари билан гавдаланади. Ўтмиш ва ҳозирги (асарда тасвирланган) давр, халқ, ва бош қаҳрамонлар, истибдод ва адолатли замон орзуси сингари жуфт ҳодисалар асардаги эпик тасвир жараёнида аниқ қирралар касб этиб боради.

Ойбек мазкур романи таҳлил этар экан, яна бир муҳим масалага диққат-эътиборимизни қаратиб, бундай ёзган эди:

“Тавсиф бошқа, образ – характер бошқа. Воқеалар образлардагина конкрет тажассумга, типик чизгиларга эга бўла оладилар. “Тошкент қамалда” ва “Азизбек” деган парчаларда ҳам ёзувчининг асосий қиёми деталь, тавсиф беришдир. Бунда “калла миноралар”, кўрғонлар, мудофаа чоралари, у замоннинг сипоҳлари мукамал тасвирланади, катта воқеаларга субъектнинг муносабатини кўрсатишга, айрим шахсларнинг кечинмалари орқали беришга тиришилсада, аммо тавсиф буни босиб қўяди... Тавсиф, тарихий фактларни кўрсатиш кўпинча одамларнинг иштироки билан бир қадар жонланади”¹.

Ойбек эътиборини қозонган тавсиф санъати романда тасвир санъати билан қўшилиб, тарихий давр ва қаҳрамонлар ҳаётининг мукамал манзарасини яратганки, бадиий тасвирдаги бундай мукамаллик ва тугалланганликнинг “Тоҳир ва Зухра” халқ китоби “Хамса”га кирган “Лайли ва Мажнун” ёхуд “Фарҳод ва Ширин” достонидан топишнинг иложи йўқ. Ана шу тасвир мукамаллиги романнинг бешинчи, муҳим хусусиятидир.

Хуллас, романдаги эпик тасвирнинг ана шу муҳим белгилари туфайли асар персонажлари ёрқин, тўлақонли образ даражасига кўтарилади. Бу образлар замирида ётган миллий ва маънавий қадриятлар, олижаноб инсоний фазилатлар – замонлар ўтсада – ўз қадр-қимматини йўқотмайди. Улар замонавийлигининг асоси худди шундадир.

Новаторлик фақат тасвир усулларидагина эмас, айтилиши вақтда қаҳрамонларнинг танланишида ҳам аниқ кўзга ташланади. Асарда мураккаб воқеалар ва хилма-хил қаҳрамонлар ўртасидаги муносабатнинг акс эттирилишида ҳам, улар руҳий оламининг очирилиши ва қиёфасининг гавдалантирилиши, тилининг индивидуаллаштирилишида ҳам,

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўлами. XIV том. – Т.: Фан, 1979. 125-126-бетлар.

композиция ва сюжетнинг ишланишида ҳам Абдулла Қодирийнинг ўзига хос маҳорати аник сезилади. Романнинг бутун руҳида новаторлик, унга жасорат билан интилиш руҳи уфуриб туради.

Абдулла Қодирийнинг новаторлиги адабий тилдаги сохта бўёқдорлик; ортикча дабдабавозликка қарши ўлароқ воқеалар ва қаҳрамонларни тип материали орқали ёрқин бўёқлар билан ифодалашга интилишида ҳам жуда равшан кўринади.

Улкан адиб Ойбек: “Абдулла Қодирий малакали ёзувчи, ҳаммамиз кўлдан қўймай ўқийдиган ўзбек адабиётининг биринчи улкан ва гўзал романларининг автори эди. У тугма эпик ёзувчи кенг кўламдаги мастер, юксак маънодаги реалист санъаткор эди”¹, – деганида тўла ҳақлидир.

Адибнинг ўғли Ҳабибулла Қодирий ўз мақолаларида “Ўткан кунлар”да тасвирланган айрим образларнинг тарихий замири борлигига, айрим прототиплари мавжуддигига имо-ишора қилгандай бўлади.

Ҳаётдаги янги тамойилларнинг қарор топишига қаршилиқ кўрсатадиган кучлар оз эмас. Уларни акс эттиришда реалистик асосларнинг кучайиб бориши ва ғоявий-эстетик тамойилларнинг янада чуқурлашуви, биринчи навбатда, санъаткорларнинг воқеликни чуқур тушуниши, фаол ижод қилиши, ижодда эса муттасил изланишлари туфайли содир бўлади.

Агар “Ўткан кунлар” романига шу жиҳатдан назар ташланса, асарнинг бадий ютуқларидан бири жаҳолатнинг пўлат чангали бутун жамиятни, ҳатто имтиёзли синф вакиллари ҳам бўғиб ташлаганининг ёрқин лавҳаларда кўрсатилишида деб, баҳолаш мумкин.

¹ Ўзбекистон маданияти, 1966. 1-октябрь.

Адиб жамиятнинг илғор фикр кишиларни барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлардан маҳрум қилиб, оғир фожиаларга дучор этишини Кумуш ва Отабек муҳаббати мисолида ёрқин намоиш этган. Романни ўқиб, шундай мулоҳазага борамиз: модомики, ҳаёт имтиёзли табақа вакилларига нисбатан шу даражада бешафқат экан, оддий меҳнаткаш халқнинг эрк ва ҳақ-ҳуқуқлари хусусида сўзлаб ўтирмаса ҳам бўлади.

“Ўткан кунлар” романининг ўлмас асар даражасига кўтарилишининг сабаби шундаки, ёзувчи ўз ғоясини юксак бадиий шаклда ифодалай олган. Яъни, ёзувчи олға сурмоқчи бўлган ғояни ифодалаш учун энг муҳим манбага суянган, зарур воситани тўғри танлай олган ва ундан унумли фойдаланган. Булар ўша даврга хос жонли ва типик характерлардир.

Абдулла Қодирий XX аср бошларида Европада урф бўлган, лекин омма тушунмайдиган мураккаб усулда ёзишни талаб қилувчи, мумтоз адабиётнинг баъзи “эскирган приёмлари”дан фойдаланишни қораловчи танқидчиларга жавобан ҳақли равишда ёзган эди: “...бу эски приём жўрттага халқимизнинг савиясини эътиборга олиб қабул қилингандир. Халқнинг завқини, руҳини назарда тутилмаса, “сўнгги приём” деб Европанинг сўнгги модасини тақдим қилинса, бундан нима маъно чиқариб бўлар эди... Вақтики, биз, кўпчилик ишчи ва деҳқон оммасига ёзар эканмиз, “эски приём билан ёзади, бинобарин алайҳи бу ёзувчига биринчи номерни бермаймиз” қабилидаги танқидлардан кўркмаймиз”¹.

Абдулла Қодирий замонасидан узоқ ўтмиш материалига мурожаат этар экан, ўз асарининг мазмунан салмоқ-

¹ Қодирий А. Ўткан кунлар ва “Ўткан кунлар” танқиди устида баъзи мулоҳазалар // А.Қодирий. Кичик асарлар. –Т.: Ўздавнашр, 1964. –Б.195.

дор бўлишига, уни замондошлари учун муҳим бўлган ижтимоий муаммолар билан боғлашга интилади. Отабек ва Кумуш муҳаббати тарихини икки оғиз сўз билан ифодалаш мумкин: ота-она орзуси билан уйланиши натижасида бир-бирларидан фожиали равишда жудо бўлган киз ва йигит Шарк халқлари учун оддий бир ҳодиса эди. Бу ҳодиса кишиларнинг онгига шунчалик ўрнашиб кетган эдики, кўпчилик унинг ғайриинсоний экани ва одамлар учун фожиали бўлишини ҳатто сезмас ҳам эди: бу ҳодиса маиший ва ахлоқий норма қаторига кириб кетган, миллионлаб кишилар ота-она орзуси билан оила қуриб, муҳаббат нима эканини, муҳаббатсиз ҳаётнинг ҳаёт эмаслигини билмай, дунёдан ўтиб кета берадилар. Кумуш ва Отабек тақдири орқали ёзувчи муҳаббатдек ёниқ ва гўзал ҳиснинг жамият ҳаётидаги ўрнини кўрсатиб берди, миллионлаб кишиларга ҳақиқий одамларга ўхшаб яшашни ўргатди, уларда шундай яшашга интилиш туғдирди.

Абдулла Қодирий маҳоратининг яна бир қирраси шундаки, икки ёшнинг муҳаббати можароси ёрдамида у ғоят муҳим ижтимоий ғояни ифодалаш ва феодал тузумни “тарихимизнинг энг қирлиқ, қора кунлари” сифатида фош қилишдан ташқари, ҳозирги замонни қадрлашга чақиради ва китобхонларни ўтмишнинг ҳозирги замондаги сарқитлари билан курашга даъват этади.

Буюк ёзувчилар ўз замонасининг энг муҳим ҳаётий ҳодисаларини тасвирлаши, жамият тараққиёти учун жуда зарур масалаларни ўртага ташлаши билан авлодлар учун мўътабар сиймолар бўлиб қолади.

Қолоқ жамият фақат зулми билангина фарқланмайди. Зулмга мувофиқ урф-одатлар яратади, кишилар руҳиятида турғунлашиб қолган айрим қусурларни, ярамас одатларни мустаҳкамлайди. Бу урф-одатлар, турғун психологик бел-

гилар эса жамият ўтказаетган зулмни оқлайди, улар оркали халқ бошига тушадиган фожиявий ҳолатлар яна ҳам даҳшатлироқ маъно касб этади.

Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар”да масаланинг бу томонини ҳам йирик планда кўрсата олди. Шу хилдаги жамият яратган урф-одатлардан бири ота-она орзуси эди. Ёшлар топган бахт, муҳаббат ота-она томонидан доим ҳам ҳисобга олина берган эмас. Улар ўғил-қизларининг бахтини ўзгача тушунганлар. Лайли ва Мажнун, Отабек ва Кумушлар мана шу чиркин орзу ҳаваснинг қурбонлари эди.

“Лайли ва Мажнун” ёхуд “Ўткан кунлар”ни ўқир эканмиз, ёшларнинг соф муҳаббатини нобуд қилган урф-одатларга, уларни яратган муҳитга нафратлар ўқиймиз. Минг афсуски, жамият тараққиёти учун зарарли бўлган одатлар бугун ҳам оз эмас. Бу асарларни ўқиб, шу хилдаги урф-одатлар моҳиятини тушунгандай бўламиз.

У.Норматовнинг ёзганидек: “...Ўткан кунлар” романига қадар ҳам, асар ёзилган пайтда ва ундан кейин ҳам ҳеч ким ўтган асрда миллат тақдири учун ҳаёт – мамот аҳамиятига молик тарихий ҳодисаларни, ўлканинг мустақилликдан маҳрум бўлиб, мустамлакачилар олдида таслим бўлишига олиб келган омилларни Қодирийдек чуқур, холис, таъсирчан бадиий таҳлил этган асар ярата олгани йўқ! Мана, “Ўткан кунлар”да романга хос тафаккурини таъмин этган бош омил! ... “Ўткан кунлар” бамисоли улкан ва тиник кўзгу, унда халқимизнинг муайян тарихий шароит, вазиятдаги турмуши, аҳвол-руҳияти, маънавий дунёси, бўй-басти, қиёфаси кенг кўламда аниқ-равшан гавдалантирилган, халқнинг қандайлиги ўзига шундайлигича – бор холича кўрсатилган, ўзбекнинг урф-одатлари – оила кўриш, уй-рўзгор тутиш, меҳмон кутиш, эр-хотин, ота-бола муносабатлари, тўй-ю аза, ҳар хил мажлислар, қувончли, завқли дамлар,

драматик фожиавий воқеалар, ўта шахсий-хусусий саргу-
лашт, кечинмалар, ҳаёт – мамот аҳамиятига молик улкан
ижтимоий-тарихий ҳодисалар, ўрда ҳаётидан тортиб, од-
дий мискин кимсаларнинг, хилма-хил табақага мансуб ки-
шиларнинг турмуш тарзи, ташвиш-қувончларининг барча-
барчаси унда мужассам”¹.

Характерлар тасвиридаги психологик нозиклиги, мил-
лий колорити, ижтимоий маъноси, сюжет ва композиция
тузилишидаги мукамаллиги билан “Ўткан кунлар” XX аср
ўзбек адабиётида етакчи ўрин тутди. Маълумки, бадий
асар баркамоллигини таъминлайдиган омиллардан бири
асар тилининг мукамаллигидир. Шу жиҳатдан “Ўткан
кунлар” романини текширар эканмиз, асарнинг тили содда,
бой, ифода кучи зўр эканлигини кўриб, адиб маҳоратига
тахсинлар ўқиймиз. Машҳур адабиётшунос Иззат Султонов:
“Абдулла Қодирийнинг асарлари бадий маҳорат намуна-
сидир. Бу асарларда асосий ғоя доимо яққол ифода қили-
нади, одамлар ва уларнинг ҳаёт шароити худди “кўз олди-
мизда тургандек” тасвир этилади, бу асарларнинг сюжети
доимо қизиқарли, тили бой ва ширин. Бу асарларнинг
халққа манзур бўлгани бежиз эмас”², – деб ёзганида ҳақдир.

“Ўткан кунлар” романининг бадий аҳамияти тилининг
равшанлиги, равонлиги, ёрқинлигида ҳамдир. Ёзувчи маҳо-
рати тасвирланаётган воқеа ёхуд қаҳрамон руҳий ҳолатини
аниқ ва ёрқин ифода эта оладиган сўз ва ибораларни топа
билишдадир.

Абдулла Қодирий халқ тилини, унинг нозик томонла-
рини ва сўз ясалиш қонунларини яхши билиб, тил бойлик-
ларидан эркин фойдалана олган.

¹ Норматов У. “Ўткан кунлар” хайрати. – Т.: Ўқитувчи, 1996. – Б. 41.

² Султонов И. Ёзувчи А.Қодирий ҳақида // Қизил Ўзбекистон, 1956. 30-октябрь.

Агар асар ўқувчини ҳаяжонга сола олмаса, унинг эстетик дунёсини бойита олмаса, унинг яхшиликка ва ёмонликка муносабатини ўткирлаштира олмаса, унда нималар айтилмасин, қандай мавзу ва муаммолар қўйилмасин, у ҳақиқий санъат намунаси бўла олмайди. Бугун жаҳон тортишув қонунини менсимаслик мумкин бўлмагани каби, санъатнинг бу қонунини ҳам назар-писанд этмаслик мумкин эмас. Мазмун ва шакл бирлиги санъат асарининг моҳиятини ташкил этувчи муҳим мезондир.

Абдулла Қодирий адабий тараққиёт ва ижодий жараённинг энг қийин масалаларидан бири бўлган анъана ва новаторликни ўз романида муваффақиятли равишда ҳал этиб берди. Ёзувчининг ижодий изланишлари ўзбек адабиётида ҳар жиҳатдан етук бўлган йирик реалистик асарнинг яратилиши билан тугалланди.

“Абдулла Қодирий, – деб ёзган эди Дўстқораев, – ўз даврида эски усул, яъни мумтоз адабиётимизга хос усул билан замонавий Европа адабиётига хос янги усулни – “янги приём”ни моҳирона пайванд қилолган эди”¹.

Ҳақиқатдан ҳам, Абдулла Қодирий ўзбек адабиётида янги бир йўлни кашф этди. Ҳозирги ўзбек ёзувчиларининг ҳар бири ўз дунёқараши ва услуби билан ўзига хос бир дунё. Улар очаётган йўллар ҳам кўркем ва баркамол. Бирок улар насрдаги адабиёт чўққисига биринчи қўйилган сўқмоқни унутмайдилар, ўрни келганда, бу сўқмоқни фахр билан тилга оладилар.

Абдулла Қодирий бадиий ижоднинг юқоридаги талабини юксак даражада адо этган адиб сифатида қадрлидир. Ёзувчи “Ўткан кунлар” романида хилма-хил характерлар яратишга муваффақ бўлди. Миллий характер яратиш маҳорати романдек катта жанрда илк бор Абдулла Қодирий

¹ Дўстқораев Б. Ўзал Туркистон. –Т.: Маънавият, 1997.–Б. 7.

тажрибасида кўрилди. Абдулла Қодирийнинг бу тажрибаси ўзбек адаблари учунгина эмас, балки қардош халқлар адаблари учун ҳам ижодий сабоқ мактабига айланди. Бу ҳақда туркман ёзувчиси Хидир Деряев ёзади:

“Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи менда бир умрга унутилмас таассурот қолдирган ва илҳом бағишлаган. Шундан кейин менда туркман халқининг ўтмиши ҳақида роман ёзиш иштиёқи туғилди. Катта ҳият билан “Қисмат” романи устида иш бошладим”¹.

Ёки козок адаби Мухтор Авезов:

“Абдулла Қодирий (Жулқунбой) романлари 1920 йилларда, гўё текис саҳрода тўсатдан Помир тоғлари вужудга келгандай пайдо бўлади... У йигирманчи йиллардаги бутун туркий тиллар адабиёти бадий прозасининг энг устасидир” – деб ёзади².

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романининг асосий муваффақияти шундаки, XIX аср феодал Туркистони ҳаётининг реал материали асосида озодликни севиш ва унинг учун кураш, муҳитнинг кули бўлиб қолмаслик, нурли келажакка интилиш, қулчиликнинг ҳар қандай шаклига қарши кураш, шахс эркинлигини мадҳ этиш каби даврнинг илғор ғояларини бўрттириб кўрсатди. Бу эса Абдулла Қодирий ижодий методининг мағзини ташкил этади.

Абдулла Қодирий романида тасвирланган қаҳрамонлар ўзларининг табиийлиги, қалбларининг кўз илғамас даражада товланиб туриши, ғавқулдда кучли жозибаси, сир-асрорларга бойлиги билан кишини мафтун қилади. Шунинг учун ҳам Эркин Воҳидов: “Дунё бизни Қодирий китоблари орқали ҳам танишини орзу қиламан. Чунки бу китоб-

¹ Қодирийни қўсаб. Хотиралар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Қодирий. – Т.: Халқ мероси, 1994. –Б. 76.

² Ўша жойда.

лар халқимиз кечмишини қийшиқ ойнага солиб эмас, бутун бойлиги ва қарама-қаршилиги билан, ҳаққоний ва аждодларимиз маданиятини ҳурматлаб, чинакам инсонпарварлик ва реализм анъаналари асосида тасвир этади” – дейди¹.

Китобхон турмуш фактларининг бадий талқинига бефарқ бўла олмаса, кимнингдир қисматига ачинса, кимгадир нафрати ошса, бу ҳақиқий санъат асарига хос новаторлик белгисидир.

Шундан келиб чикиб айтиш мумкинки, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи тасвир объектининг янгилиги, ёрқин характерларнинг яратилганлиги, поэтик компонентларининг уйғунлиги, оригинал тасвир воситалари билан новаторлик касб этади. “Ўткан кунлар”да чинакам замонавийлик ва бадий новаторлик омухталиги асардаги:

- ✓ мазмун ва шакл уйғунлиги;
- ✓ роман сюжети, компонентларининг поэтик янгилиги;
- ✓ миллий қаҳрамонлар характерининг ёрқин ифодаланиши кабиларда равшан намоён бўлиб, айна жихатдан у ўзбек адабиётининг ютуғи бўлиб колди.

¹ Ўша жойда.

“ЎТКАН КУНЛАР” РОМАНИ ВА ХАЛҚ КИТОБЛАРИ

Халқ сўз санъатининг ҳормас ижодкоридир. Халқ бадиий ижодиёти эса жамият тарихининг, меҳнаткаш омма орзу-умидларининг бадиий кўзгуси бўлиб, у ёзма адабиётнинг тараққиётига ҳамиша самарали таъсир кўрсатиб келди. Шу билан бирга, халқ, яратган асарлар китобат қилинди, шоир ва адиблар томонидан ижодий ишланди. Шу тариқа оғзаки ва ёзма адабиётни бир-бирига чамбарчас боғловчи “халқ китоблари” деб аталган бадиий асарлар туркуми вужудга келди.

Сўз санъатининг сарчашмаси бўлган фольклор барча даврларда халқ ҳаётининг доимий йўлдоши, энг илғор, энг гоявий адабиёт эди. Халқ бадиий ижодининг ажойиб ёдгорликлари бутун-бутун авлодларнинг онги ва фикрини ўстириш, уларнинг эстетик дидини тарбиялаш, маънавий дунёсини бойитишда мислсиз катта роль ўйнаб келган. Шоир ва фольклоршунос Ҳамид Олимжон: “Халқ ўз бошидан қора кунларни кечириб турган бир вақтда ҳам яратади, ижод қилади. Мамлакат қабристон тинчлигига кирган ва унда ҳоким феодалларнинг жарчилари кичкириб турган вақтда ҳам халқ яратар эди. Реакциянинг энг қора йилларида меҳнаткаш халқ орасида юз берган ҳар қандай интилиш бўғзидан бўғилиб турган кунларда ҳам халқ яратар, куйлар эди”¹, – деб ёзган эди.

Ўрта Осиёда “Алпомиш”, “Тўрўғли” туркуми дostonлари, “Або Муслим жангномаси”, “Сиёвуш қиссаси”, “Ҳазрат Али қиссалари”, “Шоҳномаи туркий” каби эпик қиссалар кенг тарқалган. “Тохир ва Зухра”, “Юсуф ва Зулайхо”, “Баҳром ва Гуландон”, “Гулфарах”, “Санобар”, “Бўз ўғлон”, “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Вомиқ ва Узро”,

¹ Олимжон Ҳ. Танланган асарлар. Уч жилдлик. 3-жилд. –Т., 1960. –Б.332.

“Ойсулув”, “Кунтуғмиш”, “Равшан”, “Рустам”, “Ширин билан Шакар” каби ўнлаб халқ китоблари меҳнаткаш омманинг доимий ҳамроҳи, руҳий-маънавий озиғи сифатида катта шуҳрат топди. Инсонпарварлик, эрксеварлик, Ватанга ва эл-юртга муҳаббат, халқлар дўстлиги, тинчликсеварлик, қаҳрамонлик, мардлик, саховат, адолат сингари умрбоқий қадриятлар, ғоялар ва фазилатлар улуғланган бу китобларнинг аксарияти халқ қалбига сингиб кетган бўлиб, тўй ва маъракаларда, оммавий сайил ва йиғинларда қайта-қайта куйланган, иштиёқ билан ўқилган. Ўрта Осиёнинг турли жойларида котиблар, саводли кишилар томонидан кўп нусхаларда кўчирилган¹.

Халқ китобларида ўқувчини мардлик ва қаҳрамонликка, ҳалол севги ва садоқатга етакловчи ғоялар ҳам, уларнинг мунгли кўнглини аллаловчи, юпатувчи, алам ва армонларга тўла, ширин ҳаёлларга чўндирувчи лавҳалар ҳам кўп учрайди. Шунинг учун ҳам ўтган асрнинг ўрталарида Ўрта Осиёни кезиб чиққан венгриялик шарқшунос Г.Вамбери эл ичида машҳур бўлган “Юсуфбек ва Аҳмадбек”, “Тоҳир ва Зухра” каби халқ китоблари – халқ романлари ҳақида куйидагиларни ёзган эди: “Ўзбекистонда бундай романлар сонсиз-саноксиз даражада кўп бўлиб, ўзбеклар, асосан, шу хилдаги асарларни ғоят севадилар... Бундай асарлардан ўзбекларнинг миллий ҳис ва ифтихорини, мардлик ва қаҳрамонлигини акс эттирувчи кўпгина манзараларни топиш мумкин”².

Халқ романлари ўзига хос специфик хусусиятларга эга бўлган бадиий асарлар бўлиб, ўзбек адабиёти тарихида алоҳида жанрни, соҳани, йўналишлардан бирини ташкил

¹ Бу ҳақда қаранг: Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. –Т.: Ўқитувчи, 1964. 124–125–бетлар.

² Вамбери Г. Очерки Средний Азии. –М., 1968. –С.336.

тади. Бу асарлар аслида узоқ вақтлар мобайнида халқ томонидан коллектив ижод маҳсули сифатида майдонга келтирилган ва халқ мулки сифатида унинг эстетик ҳиссиётини, ақл-заковатини тарбиялашга хизмат этган. Бинобарин, халқ китобларининг биринчи ижодкори, муаллифи халқдир.

Дунёда халқ оғзаки ижоди намуналардан у ёки бу даражада таъсирланмаган қалам аҳли йўқ. Бу таъсир серқирра бўлиб, қайси бир ижодкор ижодида бирмунча бурттиб кўринса, бошқасининг асарлари мағиз-мағизига сингиб кетган бўлади. Яна бир тоифа ижодкорлар борки, улар ўз асарлари сюжетини бевосита халқдан олиб, уни ўз бадий мақсадларига мос равишда қайта ишлайдилар, ривожлантирадилар. Кўпгина ўзбек шоирлари бой фольклор материаллари асосида оригинал эпик асарлар яратганлар. Халқ китоблари эпик турнинг муҳим бир қисми сифатида шоирлар учун битмас-туганмас илхом манбаи бўлган. Шоирлар халқ ижодидаги тайёр сюжет ва қаҳрамонлар саргузаштини ўз ижодий лабораторияларида қайта ишлаганлар, уларга тарихий шароитнинг талаб ва эҳтиёжлари тақозоси билан айрим ўзгартишларни киритиб, бадий жиҳатдан сайқал бериб, ёзма адабиёт намуналарини яратганлар. Шундай қилиб, халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиётга хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган оригинал бадий асарлар майдонга келган ва улар халққа манзур китоблар бўлиб қолган.

Маълумки, халқ ҳар қандай шароитда ҳам ижод этган, афсона, ривоят ва эртакларда ўз орзу-умидларини ифодалаган, эзгуликни улуғлаб, ёвузликни қоралаган. Ҳар бир халқ ана шу афсона ва ривоятларда ўз даври воқеалари, ҳодисалари ва муаммоларини бевосита бўлсада акс эттирган. Эртак, ривоят, дostonлар оғиздан-оғизга ўтиб, ўзга-

риб, бойиб, сайқал топиб борган. Бу ривоят ва дostonларга мурожаат этган ёзувчилар улардаги ибратомуз фикрлар, ғоялар, қахрамонлар образидан ўз даврларининг ижтимоий ва маънавий муаммоларини ёритишда, ёш авлодни ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, юксак ғояларга садоқат руҳида тарбиялашда фойдаланганлар.

Ўзбек халқини янги “замоннинг “Тоҳир ва Зухра”лари, “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод ва Ширин”лари, “Баҳромгўр”лари билан таништириш”га (203) бел боғлаган Абдулла Қодирий ҳам “Ўткан кунлар” романини яратар экан, халқ китоблари деб аталган битмас–туганмас маънавият чашмасидан қониб–қониб сув ичгани сир эмас. Асарда ахлокий–дидактик руҳнинг устунлиги, унинг халқона содда ва жозибали тил, енгил ва сержило услубда ёзилганлиги, чуқур фалсафий–ҳикматона мазмунга йўғрилганлиги, композицияси, сюжети, образлар олами, характерлар яратиш усули, конфликт ва коллизиялари, қисқаси, бутун қурилиши шундан далолат бериб турибди.

Албатта, Қодирий халқ китобларидан ўрганиш ва таъсирланиш билангина чекланиб қолмаган, истеъдодли ва маҳоратли бир адиб сифатида новаторлик намуналарини кўрсатиб, бу анъаналарни ўзига хос равишда ривожлантирган.

Худди шу нуқтаи назардан қаралганда, ўзбек халқ оғзаки ижоди, хусусан, унинг эпик дostonлари ўзбек адабиётида роман жанрининг пайдо бўлишида дастлабки муҳим манба бўлган. Чунки, роман жанрига хос кўп қирралик хусусиятлари халқ дostonларига ҳам тааллуқлидир. Негаки, халқ дostonларига эртак, қўшиқ сингари кўпгина жанрларга хос хусусиятлар сингиб кетган! Дoston жанрига хос бу каби хусусиятлар бошқа фольклор асарларида уйғунлаша олмайди. Халқ дostonларига хос бундай муҳим унсур-

лар энг кадим даврларда фольклорнинг бошқа жанрларида пайдо бўла бошлаб, кейинчалик дoston жанри такомилга тaъсир кўрсатган. Айниқса, кўшиқ ва эртакларда халқ дostonларига хос эпиклик шаклланиб, вояга ета бошлаган. Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё халқлари, хусусан ўзбек адабиётида роман жанрининг туғилиши ҳақида гап борганда халқ оғзаки ижоди, биринчи галда, дostonчилик катта роль ўйнаганлигини унутмаслик лозим¹.

В.М.Жирмунский ва Х.Т.Зарифов ўзларининг “Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси” деган асарларида “халқ китоблари” ва “халқ романлари” ҳақида ҳам фикр юритиб, буларни умуман “романик дostonлар” деб атаганлар².

Халқ дostonлари – “халқ романлари”нинг роман жанрга хос жиҳатларига келсак, бу, биринчи галда, уларнинг эпиклигидир. Эпиклик хусусиятлари билан боғлиқ бўлган кўп мавзулилик, кўп йўналишлилик, композициявий мураккаблик, конфликтни юзага келтиришдаги изчиллик, образларни индивидуаллаштиришга интилиш, романга хос тисланиш усулидан фойдаланиш – буларнинг барча-барчаси ўзбек халқ дostonларида жуда мураккаб кўринишларга эга.

Яна шуни ҳам таъкидлаш жоизки, халқ дostonларида наср билан назм бир бутунликни ташкил этади. Бу дostonлардаги насрни ҳақиқий бадий наср намунаси, дейиш қийин. Масалан, Умар Боқий томонидан яратилган “Фарҳод ва Ширин” дostonида шеърый қисм билан бирга насрий қисм ҳам мавжудки, бу Боқийнинг, бир томондан, ёзма адабиётдан, иккинчи томондан, халқ оғзаки ижодиётидан кенг фойдаланганлигини кўрсатади³.

¹ Бу ҳақда қаранг: Мирвалиев С. Ўзбек романи. –Т.: Фан, 1969. 29–30-бетлар.

² Қаранг: Жирмунский В.М, Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. –М.: Политиздат, 1947. –С. 132–164.

³ Фарҳод ва Ширин (ўзбек халқ дostonи). –Т.: Фан, 1966. 3-10-бетлар.

Бундай ҳоллар бадий тасвир воситалари, тил ва услубда ҳам очиқ намоён бўлади. Ана шу ўзаро таъсир ҳам роман жанри намуналарининг яратилишида адабий замин вазифасини ўтайди. Достон ва роман жанрларининг ўзаро муносабати масаласига келганда улар ўртасида алоқадорлик, аввало, воқеа ва образларни эпик изчиллик билан тасвирлашда, шу билан боғлиқ бўлган бадий-тасвирий воситалар ҳамда турли услуб кўринишларида кўзга ташланади. Ўзбек романларининг пайдо бўлишида ана шу достонлардаги эпиклик хусусиятлари катта роль ўйнаган.

Филология фанлари доктори, проф. Ҳ.Ҳомидовнинг “Кўҳна Шарқ дарғалари” тўпламида эълон қилинган “Асримизгача насримиз” номли мақоласида қадимий наср намуналарини “жанр, тематика, ғоявий йўналиш ҳамда услуб жиҳатидан” беш гуруҳга ажратиб, тасниф қилади. Улардан иккитасини фольклор намуналари ташкил этади:

“Турли мавзулардаги ишқий-саргузашт, ахлоқий-таълимий, қаҳрамонлик руҳидаги қиссалар: “Қаҳрамони қотил”, “Қиссаи Жамшид”, “Қиссаи Дилнавоз”, “Қиссаи Аҳмадбек ва Юсуфбек”, “Девонаи Машраб”, “Иброҳим Адҳам”, “Ҳазрати Али қиссаси”, “Қиссаи маликаи Дилором”, “Қиссаи Дороби Зарринкамар”, “Жангномаи Сухробии Ял”, “Китоби подшоҳ Афросиёб”, “Сиёвуш қиссаси” ана шу хилдаги асарлар сирасига киради. Бундай асарларда сюжет бир меъёردа, фавкулудда ўзгаришлар, ногаҳоний воқеаларсиз баён этилади. Асосий диққат бош қаҳрамон саргузаштини мукаммал, ғоятда нафис, образли баён этишга қаратилган. Уларнинг таркибида руҳий ҳолат, табиат манзаралари, жангу жадаллар, қаҳрамонларнинг келбати ва салобати тасвирига бағишланган кўплаб рубоий, ғазал, марсия, маснавийлар учрайди. Баъзиларида воқеа бошидан охиригача назм ва наср аралаш тарзда тасвирланади.

Саргузашт романлар: “Самироншоҳ”, “Барзунома”, “Доробнома”, “Ҳотамнома”, “Жаҳонгирнома”, “Саидбаттоли тоҳидий”, “Абомуслимнома” каби ўнлаб асарлар ўзбек халқ романчилигининг классик намуналари ҳисобланади. Бу ҳилдаги китобларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларда воқеа кўлами жуда кенг. Асосий қаҳрамонлардан ташқари, унинг фаолиятини тўлдириб, муаллиф ижодий ниятининг мукаммал тарзда ифодаланиши учун хизмат қиладиган ўнлаб образлар: воқеа ичидаги воқеалар ёки ҳикоя таркибидаги ҳикоялар жуда кўп. Бир романнинг ўзи бир неча ўнлаб ҳикоятлардан ташкил топган. Уларда муаллиф қасрлар, осмоний боғу роғлар, сувости шаҳарлари, даврий ва босқичли воқеаларни тасвирлайди. Қаҳрамонлар воқеалар жараёнида шажаралари билан иштирок этади. Ушбу романларнинг бадий нафосати, тасвирий воситалардан истифода этилиши ҳам ана шу қамровнинг ҳудудсизлиги, асосий қаҳрамонлар ва иккинчи даражали тимсолларнинг ҳолатда кўплиги билан белгиланади”¹.

Олимнинг қайд этишича, Европа ва ўзбек романчилигида устувор бўлган уч асосий сюжет тизими – воқеалар қамрови, тимсоллар силсиласи ва бадий унсурлар “Самироншоҳ”, “Доробнома” ва “Барзунома” каби халқ романларида тўла мавжуд ва улар “ҳозирги романлар талаби ва табиатига ҳолатда яқиндир”².

Табиийки, Абдулла Қодирий бу халқ китобларининг аксариятидан хабардор бўлган ва улар адибнинг ижодий эволюцияси, тили ва услуби, асар сюжети, композициявий қурилиши, қаҳрамонлар характери шакллантириш, уларнинг ички ва ташқи коллизия ва конфликтларини ривожлантириш, портретларини қизиқча бевосита ва билвосита

¹ Ҳомидий Х. Кўҳна Шарқ дарғалари. –Т.: Шарқ, 1999. 20-21-бетлар.

² Ўша китоб, –Б.323.

таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас эди. Асарда ахлоқий-дидактик руҳнинг устунлиги сабабларини изоҳлар экан, адибнинг ўзи бу ҳақда шундай деган эди:

“Дидактика усулини кўпроқ қўллашнинг сабаби “Ўткан кунлар”нинг оммамизнинг савиясига қараб ёзилишидандир. Маълумки, бизнинг омма то шу кунгача ҳам ўрта аср дoston ва ҳикоялари билан озиқланиб келадир. Омманинг шу ҳолини назарга олганда, бармоқ билан санарлик беш-ўн тагина (улар ҳам ўз ҳунарларида нўноқдирлар) ёшларимиз учун “сўнгги приём”ни бериш тиши чиқмаган болага кurt шимитиш каби бўлар эди. Ҳолбуки, бу эски приём жўрттага, халқимизнинг савиясини эътиборга олиб қабул қилингандир. Халқнинг завқини, руҳини назарда тутилмаса, “сўнгги приём” деб Оврупонинг сўнгги модасини тақдим қилинса, бундан нима маъно чиқариб бўлар эди?!..¹.

Абдулла Қодирий биринчи ўзбек реалистик романини яратар экан, анчагина машаққатли йўлни босиб ўтди. Бу соҳада аниқ – тайин адабий анъана ва тажрибанинг бўлмаганлиги ёзувчи учун турли қийинчиликларни туғдирди. Ёзувчи олдида роман сюжетини белгилаш, асар композициясини кўриш, характер яратиш, образларни индивидуаллаштиришдан ташқари, наср тили ва услубини яратиш вазифаси ҳам турарди. У ана шундай қийинчиликларни кўрабила туриб, машаққатли ишга қўл урди. Айтиш мумкинки, ўзбек адабиёти тараққиёти тарихида реалистик роман яратиш томон бўлган ҳаракат асосан Абдулла Қодирий ижоди билан боғлиқ ҳолда вужудга келди. Ўзбек романининг туғилишида асосий роль ўйнаган тўрт манбани ўз ижодида уйғунлаштира олдики, биз ўз ишимизда асосан икки манба – фольклор (биринчи талда халқ дostonлари) ва ўзбек

¹ Абдулла Қодирий. Ижод машаққати. –Т.: Ўқитувчи, 1995. –Б.12.

мумтоз адабиёти – Алишер Навоийнинг эпик анъаналари хусусида фикр юритамиз.

Абдулла Қодирий ижоди ва унинг насрий асарлари хусусида, таъкидлаб ўтганимиз каби, бир катор илмий тадқиқотлар яратилган. Бу ишлар адабиётшунослик, хусусан, Қодирийшуносликда муҳим аҳамиятга эга. Бу тадқиқотлардан келинган асосий хулоса шундаки, 20–йиллар ўзбек адабиётининг муҳим ютуқларидан бири “Ўткан кунлар” романининг майдонга келиши билан боғлиқ. Абдулла Қодирий гарчи асар мавзуини “Ўткан кунлар” деб белгиллаган бўлса ҳам унда роман жанрига хос баёнчиликдан тортиб эпик тасвиргача, портрет ва пейзаж тасвиридан характер яратишгача, оддий тавсифдан руҳий таҳлилгача, қисқаси, ҳаётни бадий тадқиқ қилишниинг барча усуллари мавжуд эди¹.

“Ўткан кунлар” романида тасвир этилган воқелик ўзбек халқи тарихининг муҳим бир даври – хонликларнинг емирилиши, инқирозга юз тутиши даврини ўз ичига олади. Гарчи асарда севги–муҳаббат ва оилавий бахт тасвири катта ўрин эгалласа–да, унда ана шу севги ва бахт йўлидаги қарама–қаршиликлару, тўсқинликлар халқ оғзаки ижоди намуналаридагидек, халқ китобларидагидек бадий изчилликда тасвирланади. Кумуш ва Отабекнинг бир–бирига оташин муҳаббати, бу йўлда улар чеккан ранжу машаққатлари, ошиқ–маъшукларнинг ўз севгиси йўлидаги вафодорлиги, қатъияти, жасорати, пок ишқни ҳимоя қилиш йўлидаги қахрамонликлари бевосита ишқу ошиқлик мавзуидаги “Тоҳир ва Зухра”, “Вомиқ ва Узро”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Баҳром ва Гуландон”, “Варқа билан Гулшоҳ” каби халқ китоблари, достон ва эртакларига ҳамоҳанг. Отабекнинг ишқ йўлидаги қахрамонликлари

¹ Бу ҳақда қаранг. Мирвалиев С. Ўзбек романи. –Т.: Фан, 1969. –Б.93.

Фарход, Тоҳир, Баҳром, Вомиқ, Варқа ва бошқаларни эслатса, Кумушнинг садоқати ва жасорати Зухра, Ширин, Лайли, Дилором, Гулшоҳ сингари ўз севгисини қаттиқ туриб ҳимоя қилган севги ва вафо тимсолларини ёдга туширади.

Халқ китобларининг қаҳрамонлари аксарият ҳолларда ёлғиз фарзанд бўлишади. Бунинг устига, улар кўпинча ё бойнинг, ё савдогарнинг якка-ю яғонаси. Улар бир-бирининг ё таърифини эшитиб, ё бир кўрганда ошиқ бўладилар. Бу қаҳрамонлар бир-бирларига ё беҳисоб ранжу машаққатлари билан қайғу-азоблар чекиш, оламга дoston бўлган саргузаштларни бошдан кечириш орқали етишадилар, ё, аксинча, аввал топишиб, кейин минг бир бало-ю офатларга гирифтор бўладилар. Севишганларни бир-биридан жудо этиб, айрилик ўтига ёқувчилар, уларга душманлик қилувчилар асосан кизнинг унга етолмай қолган ошиқлари ҳисобланадилар. Қаҳрамонлар жуда оғир синовларни бошдан ўтказадилар, бир неча марта ўлимга ҳукм қилинадилар ёки ўлим хавфи остида қоладилар ва ҳамиша энг сўнгги лаҳзаларда уларнинг жонлари омон қолади. Ўзларининг беҳад содда, ўта ишонувчан, ғоят самимийликлари туфайли ғанимлари томонидан осон алданадилар ва ҳоказо.

Бу муштаракликларнинг деярли барчасини “Ўткан кунлар”да ҳам кўрамиз. Отабек ҳам, Кумуш ҳам – ёлғиз фарзанд. Кумуш – савдогарнинг кизи бўлса, Отабек – ҳукумат хизматидаги баланд мартабали кишининг ўғли. Унинг савдогарлиги, гарчи айна пайтда бошқа хизматда бўлса ҳам, отасининг бир пайтлар савдогарчилик билан шуғулланганлигидан далолат беради (Кейинчалик Отабек бир муддат савдо ишини йиғиштирганда бекор қолган Ҳасаналига гузардан дўкон очиб берилиши ҳам фикримизнинг исботи). Отабек билан Кумуш ҳам бир-бирини бир

қўргандаёк, севиб қоладилар ва бир-бирларининг таърифини кейин эшитадилар. Улар осон топишган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг ширин турмуши бор-йўғи бир ҳафта давом этади. Кейин Кумушни қўлдан чиқарган “шайтон устаси бўлгон” Ҳомиднинг чакуви, фитналари, ёвуз ниятлари туфайли Отабек икки марта ўлим оғзидан қайтади; сохта талоқ хати уюштирилиб, севишганлар икки йил муддатга бир-биридан жудо қилинади; бу орада улар қанчадан қанча қийинчиликлар, азоб-уқубатларни, саргузаштларни бошдан ўтказадилар. Ниҳоят, Ҳомид ва унинг ҳамтовоқларини ўлдириш билан Отабек ўз душманларидан қутулади ҳамда севишганлар қайта топишадилар.

Агар китоб шу ерда ўз ниҳоясига етганда унинг халқ китобларидан фарқи қолмасди. Чунки халқ оғзаки ижодининг барча намуналарида сўнгсиз ранжу машаққатлардан кейин ошиқ-маъшуқалар, албатта, бир-бирлари билан топишиб, мурод-мақсадларига етадилар. Ҳатто “севги ҳақида яратилган энг ғамгин қиссалардан бири”¹ бўлмиш “Лайли ва Мажнун” ҳақидаги халқ достонида ҳам, “Фарҳод ва Ширин”да ҳам пировард-натижада севишганлар тўй бўлишиб, ўз бахтларини топадилар.

Яратилишидан бошлаб тилларда дoston бўлган “Ўткан кунлар” романининг марказида ўтмишда яратилган “Лайли ва Мажнун”, “Тоҳир ва Зухра” сингари дostonларни яслатадиган Отабек ва Кумушбиби ораларидаги сўнмас муҳаббат туради². Лекин реалистик адабиёт намунасини яратишни мақсад қилган Абдулла Қодирий бу нуқтада тўхтаб қола олмас эди. Шунинг учун ҳам у воқеаларни давом эттиради: Отабекнинг душманлари тугаб-битган бўл-

¹ Малилаев Н. Ўзбек адабиёти. –Т.: Ўқитувчи. 1976. –Б.460.

² Қаранг: Баҳрём ва Гуландом. Зевархон. Фарҳод ва Ширин. Лайли ва Мажнун. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. –Б.352.

салар ҳам ҳали Кумушнинг рақибаси мавжуд. Отабек ўзаро тенг бўлмаган курашда ўз ғанимларини ер билан яксон қилган бўлса-да, Кумуш теппа-тенг курашда ўз “ёв”и кундошини жисман енголмайди – Зайнаб уни заҳарлаб ўлдиради.

Халқ ўз китобларида реал ҳаёт ҳақиқатидан кўра кўпроқ орзу-умидларини куйлайди. Шунинг учун ҳам ҳар қанча бало-ю офатларга дучор бўлмасин, сўнгсиз ранжу машаққатларни бошидан кечирмасин, қаҳрамонлар охиروқибатда мурод-мақсадларига етадилар. Бу – халқнинг бахтга, фаровон турмушга интилишининг ифодасидир.

“Ўзбек халқ достонларида муҳаббат масаласи кўпинча феодал жамиятнинг социал зиддиятлари билан боғлиқ ҳолда кўрсатилади. Тохир ва Зухралар каби афсоналарда, халқ достонларида ҳам севишганлар ўртасида чақир тиканак бўлиб ўсиб чиқадиган Қоработирлар замонанинг ҳукмрон кучлари, подшо ёки амалдорларнинг ёвузлик, зўрлик билан иш тутиши натижасида асарда кескин социал конфликт юзага чиқади. Бундай адолатсизлик туфайли ошиқ-маъшукаларнинг бошига оғир кулфатлар тушади, жудоликка учрайдилар. Бундай чоғларда баъзан аёллар ҳақсизлик келтирган бало-офатдан қутулиш учун – эркак кийимини кийиб олиб, душманлар билан ботирларча жанг қиладилар, бандидаги ёрларини қутқарадилар. Эпосда тасвирланган ҳукмрон романтик халқ руҳи севги масаласини ижобий ҳал этишга олиб келади – севишганлар топишадилар. Ишқий-романтик достонларда воқеаларнинг бундай яқунланиши тўғридан-тўғри меҳнаткаш халқ идеали, орзу-умиди билан белгиланади”¹.

Абдулла Қодирий реалист ёзувчи сифатида ҳаёт ҳақиқатига қарши бора олмас, ҳам Отабек, ҳам Кумушнинг ўз

¹ Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. –Т.: Фан, 1975. –Б.25.

душманлари устидан ғалаба қозониши учун имкон ярата олмас эди. Шунинг учун ҳам у бирини ғолиб, иккинчисини мағлуб айлади. Қолаверса, яхши кишиларнинг – Худо суйган бандаларнинг кўпрок ранжу машаққатга дучор қилиниши, уларнинг бу дунёда минг бир бало-ю офатга гирифтор бўлиб, кун кўрмай ўтиши реал ҳақиқатдир.

Халқ китоблари романтик қаҳрамонликларга тўлиб тошган. Уларда ўзининг сонсиз-саноксиз душманларига қарши аксарият қаҳрамоннинг ёлғиз ўзи курашга отланади. Отабекнинг ўз душманлари – Хомид, Мутал полвон ва Содиқларга қарши бир ўзи курашиб, музаффар бўлиши ҳам ана шу романтик-қаҳрамонлик руҳидаги халқ китоблари таъсири эканлиги шубҳасиз.

Ҳар бир қаҳрамоннинг кўпинча ишонган кишиси, ёрдамчиси, ҳамдарди бўлади. “Фарҳод ва Ширин”да Шопур, “Лайли ва Мажнун”да Навфал, “Бахром ва Гуландон”да Сайфур, “Вомиқ ва Узро”да Амир, “Зевархон”да Ҳакимжон, “Алпомиш”да Қоражон ана шундай бош қаҳрамонларнинг доимий ҳамроҳ, ёрдамчисидир. “Ўткан кунлар”да бу вазифани Ҳасанали бажаради. Бирмунча кейин – воқеалар риожи кескинлашган бир пайтда эса асарга уста Алим кириб келади.

Халқ китобларининг қаҳрамонлари кўпинча ўзларидек бошидан кўн савдоларни ўтказган, ишқ кўрган кишиларни учратадилар, улардан маслаҳат ва кўмак оладилар, бир-бирларига ўз саргузаштларини ҳикоя қиладилар. Бу жиҳатдан, айниқса, “Чор дарвеш” қиссаси диққатга сазовор. Асарда тўрт дарвеш – ўз бошларидан кўп саргузаштларни кечирган ва дунёга дoston бўлган Яман савдогарининг ўғли, Форс мамлакатининг шахзодаси, Ажам шахзодаси ва Чин подшоҳининг ўғли Рум мулкида учрашадилар ва бир-бирларига ўз бошларидан кечирганларини ҳикоя қиладилар.

лар. Бу дарвешлардан ҳар бирининг ҳаёти ўзига хос бир қиссадир¹. Уста Алим билан Отабекнинг саргузаштлари ҳам қувончли ва кайгули воқеаларга бойлиги билан уларникидан қолишмайди. Умуман, қисса ичида қисса келиши қолиплаш ҳам халқ оғзаки ижоди намуналарига хос гўзал усуллардан бири эканлиги маълум. Чунончи, “Чор дарвеш” “қолиплаш усулида тузилган бўлиб, қолипловчи ҳикоя Озодбахт ҳикоясидир; дастлаб Озодбахт ўз фарзандсизлигидан сўз бошлаб, мазорда икки дарвеш ҳикоясини эшити-тади; сўнг дарвешларни ўз саройига таклиф қилиб, Хожан сағпараст номи билан машҳур бўлган савдогар саргузаштини уларга сўзлаб беради, кейин, келган икки дарвеш саргузаштини тинглайди; ниҳоят, Озодбахт Бахтиёр номли фарзанд кўриб, париларнинг улуғ шоҳи Малик Шохбоз ёрдамида ҳаммалари мурод-мақсадларига етганликлари ҳақидаги ҳикоя билан “Чор дарвеш” тугалланади”².

“Ўткан кунлар”да ана шундай воқеалар гирдобидида қолган Отабек бундай ишқий саргузаштларни ўз бошидан ўтказиб бўлган “муҳассаами ишқ” (203) уста Алимнинг ҳикоясини тинглар экан, унинг бошига ёғилган кулфатлар олдида ўзиники ҳеч нарса, деган қарорга келади. “Ўз истиқболини ана шу устаники қабилидан кўрмакчи бўлсада, бунинг учун бир нарса камдек, иккинчи уста Алим бўлиш учун бир “ўлди” сўзигина орадан тополмас эди. Кейинроқ бу “ўлди” сўзини қўшқан билан ҳам уста Алим бўлиш қийинлигини онглай бошлади, чунки Отабек Кумуш томонидан сўкилган ва ташланган эди. Ҳолбуки, Саодат сўкилмаган ва ташланмаган эди, балки эрининг бир гуноҳи сабабидан ёш умрини хазон қилган ва уста Алим қайинотаси

¹ Қаранг: Деҳлавий Мир Аммон. Боғу баҳор (Чор дарвеш). -Т.: Радуга, 1989. -Б.128.

² Маҳмудов М. Хиромий ва унинг “Чор дарвеш” достони ҳақида // Хиромий. Чор дарвеш. -Т.: Ўзадабийнашр, 1960. -Б.335.

томонидан ҳайвонча қувланмаган... ва қайин ота томонидан куяв йўлига тузук қўйилиб, Саодатни чикариб олиш фикрига тушилмаган, яъни орага шайтанат ораламаган... Бу сўнгги фикрни ул ўйламаган жойдан илҳом қабилдан тўкиб олган эди, яъни ўзининг Тошканддан уйланишига кутидор томонидан ризолик берилишини илгаридан ҳошйрланиб келинган тузук, деб тушинган эди. Муҳокамаси шу ергача келиб еткач, уста Алим даражасига етиш учун ўзида ҳеч бир муносабат кўрмади... Уста Алим ёзиб берган ўринга кириб ётар экан, ўз-ўзига айтар эди: “Қувланишга таҳқир этилишга лойиқ кўрилган Отабек уста Алим бўлишга ҳам сазовор эмас!” (203).

Ҳолбуки, кейинги саргузаштлари билан Отабек қиссаси уста, Алимникидан ўтиб тушди ва ниҳояси ҳам ўшандай қайғулик бўлди – Кумуш гарчи Саодат сингари туғиш устида ўлмаган бўлсада, кундошининг заҳарлаши туфайли айнан туққандан кейин вафот этади. Отабекнинг Кумуш туғишидан хавфсирашлари шу билан оқланади ва асосланади.

Саодатнинг тўлғоқ устида ўлиши билан “Чор дарвеш”даги озарлик йигит хотинининг ўлик туғиб, ўзи ҳам ўлиши ўртасида маълум муштаракликлар мавжуд.

Таникли фольклоршунос олим, проф. О.Собировнинг куйидаги фикри ҳам эътиборга лойиқ:

“Кундошлик – романда ўзак масалалардан ҳисобланади... бу муҳим масала турмушда кучли ички зиддиятлар туғдирадиган ҳаёт-мамот масаласига айланади, Отабек ва Кумушнинг тақдирини ҳал этади. Соф муҳаббат, эзгу ниятлар ойнаси қабоҳат ва разолат тошига урилиб, чилпарчин бўлади. Отабек (Тошкентда эътиборли, баобрў кишининг ўғли бўлишига қарамай) ва Кумушнинг ўртанган юраги мудҳиш фалокатлар гирдобида азобланишга мажбур бўлса-

ларда, маълум вақт қовушадилар. Кундошлик балоси зимдан ғалаён кўтариб, бамисоли совуқ, шамол, изғиринли офат бўлиб, севги гулига чанг солади, ҳаёт гулзорини пайҳон қилади; икки севишган қалбнинг кулини кўкка совуради, кўнгил уйини хонавайрон этиб, яна аввалгидек ҳаётда ёвузлик, чиркин конунлар ҳукмронлиги давом этади¹.

Шарк адабиётида саргузашт етакчи ўрин тутади. Халқ оғзаки ижоди намуналаридаги ижобий қаҳрамонларнинг барчаси ўзининг гўзал ва бетакрор саргузаштига эга. Уларнинг ишқ йўлидаги кўпдан-кўп саргузаштларидан кўпинча уларнинг ота-оналари беҳабар бўладилар ёки қисман хабар топадилар. Масалан, Баҳромнинг Гуландонни излаб Чин мамлакатига кетгани ва унинг ишқий саргузаштларидан Хисрав шоҳ кейин хабар топади. Шунга ўхшаб, Отабек ҳам Кумуш қуйидаги икки йиллик овора-ю сарсонгарликларини ота-онасидан сир тутади. Бу сир кейинчалик Мирзакарим кутидорнинг Юсуфбек ҳожига ёзган мактуби орқали ошкор бўлади. Шунда ҳам Ўзбек ойим ва бошқалар ундан беҳабар бўлиб қолаверадилар.

Тақдир тақозоси билан бошқа юртдаги соҳибжамолга ишқ қўйиши ё уйланиш ҳам халқ китобларига хос. Отабекнинг Тошкентнинг не-не гўзаллари қолиб, Марғилондан уйланиши воқеасида ҳам шу анъана таъсирини кўрамиз. Академик М.Қўшжонов ёзганидек: “Бу воқеа классик адабиётда ва халқ оғзаки адабиётида кўп учраб турадиган сюжет ситуацияси – бирор шаҳар ё юртдаги йигит иккинчи бир шаҳар ё юртдаги қизни яхши кўриб қолади. Кўпгина қийинчиликларга бардош бериб, севгилиси висолига етади (Бу ҳолни биз романнинг салбий хусусияти сифатида таъкидлаётганимиз йўқ, балки ёзувчининг классик адабиёт

¹ Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. –Т.: 7-8-бетлар.

ва халқ оғзаки адабиёти билан нақадар боғлиқ эканидан ҳам дарак берадиган мисол сифатида эслаётимиз)”.¹

“Ўткан кунлар”даги воқеаларни сир сақлаш, ўқувчини кизиштириш, уни ўз ортидан эргаштириш тамойили ҳам халқ оғзаки ижоди намуналари бўлмиш саргузашт-қаҳрамонлик асарлари анъаналарига бориб тақалади. Халқ китоблари аксарият худди шундай сирлилик – тугун ҳосил қилишдан бошланади ва ўқувчи эътиборини ўзига тортиб, уни кизиштириб қўйиб, хотимага олиб боради. Чунончи, сирли-сехрли асарлар, ажойиб хулқ-атворли маъшуқалар, улар томонидан қўйиладиган шартлар, маъшуқа амрини бажариш учун ошиқларнинг тилсимли ғорлар, сехрли кучлар – девлар, парилар, жинларга қарши кураш олиб боришлари ва бошқалар шулар жумласидандир. “Чор дарвеш”даги Нимрўз иқлимнинг шаҳзодаси, сакпараст хожа, озарлик йигит, Нўъмон Сайёҳ, Чин подшоҳининг ўғли билан боғлиқ қиссалар фикримизнинг исботидир. Абдулла Қодирий ҳам бундай сирлиликдан усталик билан фойдаланади: дастлаб Отабек ва Кумушнинг ўзаро учрашувларини сир тутиб, факат никоҳ кечаси ошқор қилади; кейин баттол Ҳомиднинг кирдикорлари яширин қолиб, асар иккинчи қисмининг сўнгида фожиа этилади; ниҳоят, Отабекнинг саргузаштлари сир тутилади.

Отабекнинг ўз исмини яшириб, уста Алимга ўзини вақтинча Шокирбек сифатида таништиришида ҳам халқ ижодига хос сирлилик мавжуд.

“Ўткан кунлар”да асарнинг бошлариданоқ кўзга ташланадиган ёзувчининг ўзига хос услуби: тасвирда воқеаларнинг маълум бир томонини сир сақлашдир, – деб ёзади М.Қўшжонов бу ҳақда. – Бироқ воқеа ё рўй берган, ё рўй бераётир ва ёки рўй бермоқчи. Буни китобхон яхши сезиб

¹ Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. –Т.: Халқ мероси, 1994. –Б.12.

туради. Аммо ёзувчи бу воқеа билан китобхонни дарров таништира қолмай, сир сақлайди. Баъзан воқеанинг моҳиятини яширади. Аммо ҳали ўқувчига аниқ бўлмаган воқеа муносабати билан ёзувчи қаҳрамон психологиясида рўй бераётган маълум бир ўзгаришларга имо қилади; баъзан уларни тасвирлайди”¹.

Қизлар жасорати, садоқати, қатъияти тасвири ҳам халқ китобларида кўп учрайди. Зухра, Ширин, Лайли ва бошқалар ана шундай ўз севгисига содиқ, ишқда қатъиятли, муҳаббати, ор-номуси йўлида жасорат кўрсатишга, ҳатто ўлимга ҳам тикка боришга қодир жасур аёллар тоифасидан. Ҳа, бу асарларда ошиққина эмас, балки маъшуқа ҳам ишқ йўлида қаҳрамонликлар кўрсатади. Ҳазрат Навоий таъбири билан айтганда:

*Ишқ агар комилдурур ошиқ қилур маъшукни*².

Зухранинг ўлимдан тап тортмай, Тоҳир ётган қабрга кириши, Лайлининг барча гап-сўзлар, таъна-маломатларга чидаб, ўз Мажнунига содиқ қолиши, Узронинг Вомиқдан ўзгага теккунча зиндонни афзал кўриши, оилали бўлишсада, Гулшоҳнинг Варқа, Зулайхонинг эса Юсуф учун ўзларини бокира сақлашлари, уларнинг ишқдаги садоқати ва матонатидан гувоҳлик беради.

“Чор дарвеш”даги шоҳ Озодбахт вазирининг кизи ҳам жасорати билан алоҳида ажралиб туради. Отаси зиндонга солинганда онасининг: “Кошки эди Худо кўр бўлса ҳам ўғил берса эди, бошимиздан кулфатларни аритармиди”, деб нола-фарёд қилишига жавобан: “Ўғил бола қиладиган иш-ни мен ҳам қила оламан”, – деб узоқ ва машаққатли сафарга отланади ҳамда отасининг зиндонга ташланишига сабаб бўлган сўзнинг жонли далилини подшоҳга тақдим этиб,

¹ Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. –Т.: Халқ мероси, 1994. –Б.7.

² Навоий Алишер. Қаро кўзим. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1988. –Б.237.

унин халос қилади. Юсуфбек хожининг ўғли Отабекка ёзган мактубини топиб олиб, ўз ошиғини дордан қутқариш учун қушбеги ҳузурига аёл боши билан учиб бориши – Кумушнинг ҳам жасоратидандир. Ёки Кумуш бир лаҳза бўлсин, Отабек ёдини тарк этолмайди. Гарчи Отабекдек талоқ хати, ана бошқа бир қанча таънали мактублар олишига қарамай, юрагидан унинг муҳаббатини сиқиб чиқаролмайди. Қайтиб турмуш кўришга жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатади. Ота-онасини аяб, уларга мурувват юзасидан, иложсиз Комилбекка турмушга чиқишга рози бўлганида ҳам сўнгги чора, илинж сифатида тўйни нақ, бир йил кейинга суриб юборади. Чунки унинг ҳали Отабекка бўлган умидлари ўлиб битмаган эди. Ва тўй кечаси Комилбекнинг ўлдирилганлиги хабарини эшитиб, енгил тин олади (256).

Ҳомиднинг Мирзакарим қутидор уйининг орқасини тешиб, Кумушни ўғирлашга қасд қилиши ҳам халқ қиссаларига хос воқеалардан ҳисобланади. “Самак айёр” номли романлар туркуми, “Минг бир кеча”да, кўплаб халқ эртақ ва достонларида уй тешиш, лаҳм қазииш ва бошқа шунга ўхшаш воқеаларни учратамиз.

Ё севикли ёрга етиш, ё унинг йўлида қурбон бўлиш – халқ романтик-қаҳрамонлик асарларига хос. Отабек ҳам ўз душманларига қарши отланар экан, ё музаффар бўлиш, ё ёр йўлида жон беришни мақсад қилади: “Душанба кун кечаси бир эмас, уч душман билан кураш тўғрисидагина ўйлар эди. Бу бирга уч масаласи бир оз унинг миясини қотирган; кишилар ёллаш, ҳукуматка билдириш, қутидорни хабардор қилиб қўйиш мулоҳазаларигача келиб еткан бўлса ҳам, аммо иззати нафси бу қўрқокликка тамоман зид турар эди. Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади; на кишилар ёллайтурган, на ҳукуматка билдира-турган ва на қутидорни хабардор қилатурган бўлди. Чунки

рақиб билан дилдорнинг уйи орқасида танҳо олишмоқ, оёғи остида қонлиқ тупроққа қоришмоқ – унинг учун жуда лаззатлик ва шоирона туйила бошлаган эди. Саройга кирар экан, ўзича: – Ширин ўлим, – деб қўйди” (245).

Унинг бу иши учун таъна қилган уста Алимга: “Мен ўзимнинг ашаддий душманам билан танҳо курашиб, ё жон бермакка ва ё жон олмоққа қарор берган эдим. Шунинг учун ҳам ҳеч кимга билдирмадим”, дейдир” (261).

Отабекнинг Кумушга ёзган мактуби эса айти шундай романтик– қахрамонлик туйғуларига тўлиб тошган:

“Мен ўшал кечаси душманлардан бирини ўлдирдимда, сўнг даражада заифландим, иккинчи душмандан енгилдим ва кўйингизда жон беришимни аниқ билиб, роҳатланиб кетдим... Маним учун кўйингизда ва оёғингиз учидан жон бериш жуда ширин эди ва кўбдан бери гоям эди. Шунинг учун якинроғингизда ўлар эканман, ўлмак учун, сўнг дақиқамда яна бир марта бўйингизни олиб ўлиш учун душман томонидан уйингизга очилган туйнукчага кирдим. Кирдимда, сизни бўйингизни олдим, хафиф тин олғандаги латиф ухлаган товшингизни эшитдим... Шу вақт, субхоноллоҳ... ўзимда кутилмаган бир куч сезган эдим, икки эмас, икки юз душманга муқобала этишга ўзимда қудрат кўрган эдим... Мен ўзимга бағишланган куч манбаъини жуда яхши онглар эдим, мендаги бу ўзгариш манбаъи уй ичида ухлагучи бир малак эди... Сиз эдингиз!

Шундан сўнг иккинчи душманни туйнукдан чиқмаёқ ишини битирдим. Бизнинг фожиамизнинг асл омили бўлган Ҳомид эса гўё мени қўлимда мушук каби ўйин бўлган, уни кулиб туриб, ўйнаб туриб тилимлаган эдим...” (264).

Отабекни қотиллик йўлига ундаган нарсани виждон азоби, йиғитлик ор–номусидир. Ҳомидлар томонидан Кумушбибининг тунда ўғирланиши Отабекнинг юрагига

ичок уриш билан баробардир. Бас, шундай экан, Отабекнинг ўз рақиблари билан ҳисоб-китоб қилиши – ёвуз инитли кишиларнинг жазосини танҳо ўзи бериши мардлик, олижаноблик намунасидир. Умуман, мазкур эпизод эртаклар “Уч оғайни” ва бошқада тасвирланган қаҳрамонларнинг бир кечада довюраклик билан бажарган ишларини эслатади. Отабек халқ ижоди намуналарида тасвирланган афсонавий қаҳрамонлардан кўра, реалистик асарлардаги уддабурон, камсуқум, эрлик шаънига гард юктирмайдиган ўстам йигитларга яқин туради.

“Маълумки, эпосимизда ошиқ ва маъшуқалар исми жисмига муносиб, суврати ва сийрати гўзал қилиб тасвирланади. Уларнинг хатти-ҳаракатлари, кишилар билан муносабати, дўстларга ҳамияти, садокати, ёмонларга ёндашмай юриши, кези келганда, қаҳри қаҳратон, беаёвлик каби фазилатлари омманинг одабийлик ва гўзаллик тушунчаларини тўла ифодалайди. Абдулла Қодирий яратган Отабек ва Кумушбиби образларида ана шу халқ севган ва улуғлаган фазилатларни кўрамиз, авлодлар ардоқлаган маънавий гўзаллик улар қиёфасида ғоят теран миллий хусусиятлари билан гавдаланади; шунинг учун ҳам ўқувчи ўзини Отабек билан ҳамиша бирга бўлгандай сезади, у қилган ҳар қандай ишни тўғри билиб маъқуллайди, зўравонларнинг қатл этилишидан ғоят хурсанд. Китобхонни тасвирланаётган воқеалар кетидан эргаштириб, унинг қатнашчисига айлантира бориш ёзувчининг халқ руҳини ифодалай олган ўлмас образлар яратишдек юксак санъаткорлик салоҳияти самарасидир”¹.

О.Собировнинг бу сўзларига қўшилмасликнинг иложи йўқ.

¹ Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. –Т.: 15-16-бетлар.

Халқ, ҳамиша азиз-авлиёларга эътиқод қўйиб, улар орқали мушкулларининг ечилишига ишониб келган. Ихлос – халос, деган ҳикматнинг машҳурлиги шундан. Баҳоуддин Нақшбанд қабрларининг ҳамиша одамлар билан гавжум бўлиши сирини изоҳлар экан, адабиётшунос Султонмурод Алим ёзган эди:

“Авлиёлар атрофида фаришталар, барча руҳоний мавжудотлар, аршу курси, самовоту кавокиб айланиб юрса-ю, унинг хизматида бўлса, кишилар дардларини ана шу авлиёлар руҳига айтсалар, зора, бу руҳлар фаришталарга буюрса-ю, ўша дардманднинг илтижосини Оллоҳга етказишса ва шу тариқа ўша руҳга топинган одамнинг мушқули кушод бўлиб, у дардига ишфо топса!..”¹.

Бу ишонч халқимизда аср-асрлардан буён яшаб келади. Паҳлавон Маҳмуд ҳақидаги халқ романида айтилишича, у ҳар гал кураш тушишидан олдин азиз-авлиёлар мазорини зиёрат қилиб, бўлажак муҳорабада улардан мадад тилар экан².

Отабек ҳам “Хўжа Маъоз” қабристонида бир кеча ётиб, унинг руҳидан мадад сўраганидан кейин мушкуллари ечи-либ кетади. Дўстининг “Хўжа Маъоз”да тунаганини эши-тиб, уста Алим: “Бузрукдан сўрайтурган тилакларингиз бор эканда” (223), – дейди. Бу халқ китобларининг таъсири бўлибгина қолмай, ёзувчининг ўз ихлос-эътиқодидан ҳам гувоҳлик беради.

Ҳабибулла Қодирийнинг ёзишича, ҳам тасвир ҳаққо-нийлигига эришиш, ҳам улугъ авлиёдан мадад олиш мақ-садида Абдулла Қодирийнинг ўзи ҳам бир кеча “Хўжа Маъоз”да тунаган:

¹ Олим С. Нақшбанд ва Навоий. –Т.: Ўқитувчи, 1996. –Б.13.

² Қаранг: Паҳлавон Маҳмуд (халқ ромони). Нашрга тайёрловчи М.Ҳасаний // Миллий тикланиш. 1996. 31-37-сонлар.

– Мен Марғилон кўчаларида юриб, карвонсарой, эски ўрда ўринларини белгиладим. Мирзакарим кутидор, уста Алим, Ҳомид, Содиклар уйини тахминладим ва “Хўжа Маъоз”да бир кеча тунадим, – дердилар дадам, баъзан хушлари келганда, бизнинг роман ҳақидаги майда-чуйда юзма саволларимизга жавоб бериб, – “Хўжа Маъоз”да ёлғиз тунадим. Масжид айвонида узок ўтирдим. Ҳаммаёқ қоронғи; одам деган гап йўқ–... Бора-бора уйку босди. Ухлаб олмоқчи бўлдим. Бироқ ётиб кўз юма олмадим. Чунки туновчилар келтирганми, масжидда қандала кўп экан, чаквериб безор қилди. Ҳовлига тушиб ётай, десам, турли хашаротлардан хавф қилардим... Ниҳоят, тобутхонага кириб ётдим...”¹.

Шарқда номус, орият, нафсоният кишининг ҳатто жонидан азият ҳисобланади. Чунончи, “Алпомиш” достонида ҳикоя қилинишича, Қоражон тутқунликда ётган Алпомишнинг кутқариш учун келади. У туширган арқонга осилиб юқорига чиқар экан, дафъатан Алпомишнинг ҳаёлига: “Бир кунни келиб дўстим қилган хизмати миннат этмасмикан?” – деган фикр келади ва арқонни атай узиб, қайта зиндоннинг тубига тушади. Кейинчалик ҳам бу халоскорлик шарафини Товка ойимга эмас, балки ўзининг содик Бойчиборига раво кўради².

“Ойсулув” достонида ҳам Ойсулувнинг ўғли – алп Кунботирни севиб қолган Доро лашкарбошиси Пахлавон Қайсарнинг қизи Офтобой ўз ошиғини зиндондан тортиб олишга бел боғлаганида, Кунботир ўйлайди: “Мени бу тортиб олса, бир кунлари аччиқланиб қолганда ё ботирликдан гап-сўз бўлганда: “Сен зиндонда ўлиб кетган одам эдинг,

¹ Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. –Б. 65.

² Қаранг: Алпомиш: (Ўзбек халқ қаҳрамонлик достони.) –Т.: Шарк, 1988. –Б. 249; –Б. 284–286.

сени зиндондан мен тортиб олганман, – дер, бетимга айтмаганда ҳам ичида айтар. Кел, мени бу тортиб олмасин”, – деб шуни ўзига маъкул қилиб: “Мени тортиб олмоққа сен билан канизларингнинг кучи етмас, мен сен айтган енгил одамлардан эмасман”. Мени тортса, миниб юрган тулпорим тортади, бошқа жонзод торта олмайди...”, – деди”¹.

Шунга ўхшаб, Абдулла Қодирий ҳам Отабекни Кумуш олдида қарздор қилиб қўйгиси келмайди. Маълумки, Кумуш Отабекни ўлимдан – дорга, осилишдан қутқарган эди. Отабек эса, ўз севганини номуси топталиши, Ҳомид қўлига тушиб, шарманда бўлишдан халос қилади. Отабекнинг бу хизмати Кумушнинг жасоратидан устун туради, зеро, номус ўлимдан қаттиқ.

Келтирилган мисолларга асосланиб, Қодирий халқ оғзаки ижодидан таъсирланган ва ўз асарини фақат шу таъсир асосига қурган экан-да, деган бирёқлама хулоса чиқариш нотўғри бўлар эди. Зеро, барча истеъдодли қалам соҳиблари каби Қодирий ҳам халқ, китоблари анъаналаридан ижодий фойдаланган ҳолда, уларни янгича шароитда ривожлантирган ва янги мазмун билан бойитган. Зеро, ҳар қандай чинакам асар бу – анъана бағридаги новаторликдан иборат.

Қодирий халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиёт намуналарини ўқиб, эшитиб улғайган, улар таъсирида адабиётга кириб келган ва ўз услубини шакллантирган. Бу ҳол унинг ижодий эволюциясига, услубига, тилига, асарларига таъсир қилмаслиги мумкин эмас эди. Бу таъсир жилвалари гоҳ бевосита, гоҳ билвосита кўринишда намоён бўлади.

Табиийки, кичик рисоланинг бир боби доирасида бу таъсирнинг барча жилваларини ёритиш романни барча халқ китоблари билан қиёсан ўрганишнинг имкони йўқ.

¹ Ўзбек халқ достонлари. Биринчи жилд. –Т.: Фан, 1956. –Б. 16.

Шунинг учун “Ўткан кунлар”ни ўзаро муштарак жиҳатлари бирмунча бургтиб кўринган “Тоҳир ва Зухра” достони билан муқояса қилиш ила кифояландик.

Чин севги ва садоқатни, руҳий поклик ва гўзалликни ўлгуловчи, аксинча, разолат, мол-дунёга ҳирс кўйиш, ғийбат ва адоватни қораловчи “Тоҳир ва Зухра” халқ китоби билан “Ўткан кунлар” романи ўртасида бир қатор муштарак жиҳатлар мавжуд. Ошиқ ва маъшуқа ҳақида яратилган “Тоҳир ва Зухра” халқнинг энг гўзал достонларидан бўлиб, Шарқ халқлари орасида 6–7 хил вариантда айтилиб келинади. Биз унинг Раҳматулла Юсуф ўғли айтиб берган вариантыдан тадқиқотда фойдаландик.

Раҳматулла Юсуф ўғли айтган “Тоҳир ва Зухра” достонида Тоҳир билан Зухра ёшлигида кўпинча бирга-бирга ўйнаб юрсаларда, улар Қорахон шоҳнинг қизини Тоҳирга бераман, деб қилган аҳдидан беҳабар бўладилар. Тоҳир соққа ўйнаб юриб, бир кампирнинг чархига тегиб кетади. Кампир Тоҳирга унинг Сориҳон вазирнинг ўғли эканлиги ва Зухра унга ёшлигидан унаштириб қўйилганлиги ҳақидаги сирни очади. Аслида Тоҳир ва Зухра ўртасидаги муҳаббат бу сирни билмасдан анча олдинроқ бошланган, улар доимо Гулҳовузда яширинча учрашиб юрар эдилар. Улар орасидаги ошиқ-маъшуқликдан хабар топган Тоҳирнинг янаси юрт уламоҳси – мулла Ҳаққулга бориб, вазиятни тушунтиради ва ундан совчи бўлишни, ёшларнинг бошини қовуштириб қўйишни илтимос қилади. Мулла Ҳаққул эса, “бир неча шумликни ўйлаб, кўнглига жойлаб, Қорахоннинг олдига бориб: “Эй подшоҳим. Сизга арзим бор”, – деб подшоҳга қараб, мўйловини бураб, соқолини силаб, жўрттага йиғлаб...”, Зухранинг ҳамиша Тоҳир билан ўйнаши-ю, Тоҳирнинг Зухра қасдида юришидан хабар бериб: “Эй подшоҳим, ҳалиқу қизингиз тоза йўлдан чиқмаса ҳам, шундай

ҳолда мактабда юраверса, бугун бўлмаса, эртага иши чатоқликка айланади. Энди тезроқ бу ишнинг олдини олиб, Зухрани, биринчидан, мактабга юбормасангиз, иккинчидан, бир белгилироқ, кишига берсангиз. Бизлар тўйингиз сак", – деди"¹.

“Ўткан кунлар” романида эса, Отабекнинг Кумушнинг севиб қолганини сезган Ҳасанали совчилик қилишни сўраб, Зиё шоҳичига боради. Лекин Зиё шоҳичи мулла Ҳаққулга ўхшаб ёмонлик қилмай, ишни ижобий битиради. Бу Абдулла Қодирийнинг халқ дostonларидан ижодий фойдаланганини кўрсатади.

“Тоҳир ва Зухра”да Тоҳирнинг Зухрага элакишганидан қаҳри келган Қорахон подшонинг кўнглидаги ўт кун сайин аланга олиб, Тоҳирни охири сандиққа солиб, дарёга оқизмоқчи бўлади. Бу гап элга аён бўлиб қолади.

“Қорахон Тоҳирни сандиққа солиб, дарёга оқизар эмиш Шуйтиб, устога сандиқ йўндираётган эмиш”, деб Зухра ҳам эшитди. Бечора Зухра зор-зор йиғлаб, элдан яширинча уста боланинг олдига бориб, уста болага ялиниб, шундай дейди:

*Уста ука, ишла чиндан,
Ёғочларин йўнгин тиндан.
Сандиқ қанча маҳкам бўлса,
Шунча олқиш олгунг мендан.
Ёғочини маҳкам ишла,
Шанглоғи бўп сув кирмасин.
Бир гирдобга борганида,
Айлантириб, чўқтирмасин...
Агар Тоҳир шу сандиқда
Минг йил қолса намиқмасин.*

¹ Тоҳир ва Зухра. Адабиёт ва санъат, –Т.: 1974. –Б.25. (Бундан кейинги ўриндаги иқтибослар шу нашрдан олинади ва саҳифаси қавс ичида кўрсатилади).

Баландида тешик бўлсин,

Тагин яна димиқмасин” (25–26).

Ўхранинг илтимоси билан уста сандиқни сув ўтмай-
диган қилиб ясайди. Натижада бу Тоҳирни ўлимдан сақлаб
қолишга сабаб бўлади.

Абдулла Қодирий ўз асари воқеаларини бир-бирига
боғлашда, фабулани ташкил этишда, баёнчиликда кўпроқ
халқ оғзаки ижоди анъаналарига суянади. Маълумки,
“Ўткан кунлар”да воқеа бош қаҳрамоннинг Марғилонга ке-
лишидан бошланади. Отабек бу ерда Мирзакарим қутидор-
нинг қизига уйланади ва бирмунча вақт туриб қолади. Худ-
ди шу фурсатда Отабек Кумушни учинчи хотин қилиб олиш
планида юрган “маккор Ҳомиднинг” иблисона дасисаси”
(260) туфайли қамалади. Бу воқеа ёзувчи томонидан жуда
кўп тафсиллар ёрдамида ишонарли тасвир этилган. Қўқон
қони Отабекни ҳам, унинг қайинотаси Мирзакарим қути-
дорни ҳам дорга осишга ҳукм чиқаради. Ниҳоят, ҳукмни
иқро этиш дақиқаси етиб келади. Отабек дор тагига келти-
рилиб, осиш тараддуди бошланганда кутилмаган ҳодиса
содир бўлади. Маҳбусларни биргина Юсуфбек хожининг
Отабекка ёзган мактуби ўлимдан сақлаб қолади. Бу хатни
Кумуш келтиради. Одатда халқ китобларида ҳам ана
шундай тугун пайдо бўлиб, қаҳрамон тўсиққа учраб, ўлим
билан юзма-юз келганда қандайдир илоҳий куч ёки сабаб
билан у ўлимдан, халокатдан халос бўлади. “Тоҳир ва
Зухра”да ҳам шунга ўхшаш эпизодни юқорида кўриб ўтдик.
Абдулла Қодирийнинг ўз романида халқ асарларидан ана
шу усулдан фойдаланганлиги яққол сезилиб туради. Айни
чоғда у ана шу усул воситасида қаҳрамон тасвирида ҳам,
воқеа баёнида ҳам роман жанрига хос эпикликни келтириб
чиқаради.

Урганч юртида Рустамхон подшоҳлик қилар, унинг икки қизи – Гулойша ва Гулхадича дарё бўйига сайрагачиқиб турар эди. Тоҳир оқиб келаётган сандиқни кўрган икки киз сандиқни талашиб қолади. Шунинг устига келиб қолган отаси сандиқ Гулойшага, ичидаги Хадичага, дегач, уни очишади. “Аммо Тоҳир қанча одамлар сўз сўрагани билан бир оғиз ҳам гапирмади. Рустамхон Тоҳирни гунг ҳисоблаб, Гулхадичага ҳийлаи шаръий никоҳ қилдириб, Гулхадича ва куёви Тоҳир учун бир ҳовли ажратиб берди. Тоҳир дим индамаса ҳам Гулхадича Тоҳирни жуда яхши кўриб қолиб, Урганчда уни гапиртира оладиган табиб, дуокаш, авровчи – жодугар бўлса, келтириб қаратаверди. Тоҳир бўлса, Зухрани ўйлаб, Гулхадичага ҳеч гапирмай юраверди” (33).

Ота-она орзуси ва қистови туфайли иккинчи марта уйланган Отабекнинг Зайнаб билан муносабатида ҳам шунга ўхшаш ҳолатни кўрамиз. “Ота-она орзусини адо этишдан бир сония ҳам ўзининг кўз ўнгидан ҳаёли кетмаган анув илоҳий муҳаббат учун ҳеч бир турлик камчилик келмасига ишонса ҳам ҳозир унинг юрагини бошқа бир ҳақиқат тирнай бошлаган ва виждонини фақат шу масалагина ўраб олган эди. Отабекга энг нозик саналган бу масала қаршисидаги жавоб кутиб ўлтургучиларни ниҳоят зериктирди.

– Бизни кутдирма, ўғлим.

Отабек мағлуб бир боқиш билан бу сўзни айткучи отасига қаради ва бир оҳангда жавоб берди:

– Мен сизларнинг орзуларингизни бажаришка – агар хурсандчилигингиз шу билан бўлса – ҳар вақт ҳозирман. Аммо бир бечорага кўра-била туриб, жабр ҳам ҳиёнат...

Ҳожи ўғлининг мақсадига даррав тушина олмади ва сўради:

-Кимга, хотининггами?

-Йўқ, сизнинг оладирган келинингизга. Ўғлингизнинг нужуди билан орзуингизни қондириш осон бўлса ҳам келинингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз" (136-137).

Отабек уйланди, лекин Ўзбекбойимнинг орзу-ҳавас орқасидан кутган "марғилонлик балоси"дан ўғлини қутқариш масаласи унинг тилагича ҳал бўлмайди. Никоҳ куни Отабекнинг кийимларини жухуд домладан ўқиш марғилонликдан совитиб, тошкентликка иситишлар – барчаси ҳам ҳозир ўз ажзларини ўнта иқрор қилар эдилар. Кейинги "беш-бош" домланинг берган тутатқи, эзиб ички, дуо ва туморлари ҳам негадир таъсир асарини сездирмадилар.

Отабек бир лаҳза бўлсин, илк муҳаббати, кўз очиб кўргани Кумушни унутолмайди. Натижада Зайнаб билан бирга бўлолмайди, "мижози суст"лигини баҳона қилиб, меҳмонхонада ётиб юради.

Тоҳир ва Отабекларнинг муҳаббатлари ҳақиқий бўлиб, улар гарчи фалакнинг гардиши билан севмаганларига уйланган бўлсаларда, ўз севганларига содиқ қоладилар. Уларни бу йўлдан қайтариш борасидаги ҳар қандай ҳаракатлар, иссиқ-совуқлар самарасиз кетади.

Зухрани Қоработирга фотиҳа қилишгач, Зухра дугонаси орқали карвонбошиларга тилло тарқатиб, Тоҳирнинг дарганини олиб келишни, ўзи ҳақида хабар беришни топширади. "Тоҳир қайси юртда бўлса, Зухранинг" олдига келсин! Яқинда Зухрага никоҳ тўй бўлади. Иложи бўлса, шундан олдин келиб, Зухра билан гаплашсин! Зухра Тоҳирни кўрмакка интиқ" (33). – деб қўшиқ айтиб юрганларни эшитган Тоҳир бирдан тилга киради, карвонбошидан ўзини Ўзжанга олиб кетишни сўрайди. Унинг гапирганини кўрган

ва ниятини билгани Гулхадича ғазаб отига минади, раши
килиб Тоҳирга шундай дейди:

*Дарё суви сузукмиди,
Ўнг қўлимда узукмиди,
Зухраойнинг син-сумбати
Сумбатимдан тузукмиди? (37)*

Тоҳир ундан изн сўраб, “Гулхадичага қараб зор-зор
йиғлаб”, айтади:

*Рустамхоннинг гўзал қизи,
Энди менга жавоб бергин.
На қиларман қийнаб сиззи,
Энди менга жавоб бергин.
Зухра отлик. ёрим бордир,
Энди менга жавоб бергин.
Кўрдим келиб элларингни,
Ушламадим қўлларингни,
Искамадим гулларингни,
Энди менга жавоб бергин (36).*

“Ўткан кунлар”да эса Кумушнинг келишини эшитган
Зайнаб билан Отабек ўртасида қуйидагича суҳбат бўлиб
ўтади:

“Отабек Зайнабнинг юзидаги маъюсликни биринчи кў-
ришдаёқ сизди. Бир оз жимгина қаршима-қарши ўлтуриш-
дилар, иккисига ҳам сўз айтиш ўнғайсиз ва алла нарса мо-
неъдек эди.

– Нега чакирган эканлар? – деб ниҳоят Отабек сўраб
юборди.

– Билиб туриб сўрайсизми? – деди Зайнаб кучланиб
кулган ҳолда.

– Нимани билиб туриб?

– Марғилондан келадирган кишингизни.

Отабек қийин ҳолатда қолди ва оғзига шу гап келди:

– Мунда маним ихтиёрим йўқ... ҳамма ишни отам қилтибдир.

– Отангиз қилсалар ҳам сизнинг кўнглингиздагича.

– Нима кўнглингиздагича?

– Суйганингиз билан биратўласига қўшилиб олиш, албатта, сизнинг кўнглингиздагича...

– Мен уни суяманми?..

– Албатта, суясиз...

Отабек ўзини тинч ушлаган ҳолда:

– Янглишасиз! – деди.

– Ҳеч янглишмайман, – деди Зайнаб, – сиз уйланишдаёк, уни суюб олгансиз, мени бўлса... – мен отангизнинг орзуларича, деди ва кўзига жик ёш олди” (306).

“Тоҳир ва Зухра” достони ва “Ўткан кунлар” романининг хотимасида ҳам ўзаро муштарак жиҳатларни кўрамиз:

Тоҳир дорга осилгач, Зухранинг эси оғиб, “... тоза ўлим телбаси бўлиб қолди. Қорахон подшоҳ дарров Тоҳирни қабристонга кўмдириб, бир мастон кампирга пича пул бериб, нима бўлса ҳам Зухрани алдашни буюрди. Мастон кампир Тоҳирнинг қони тўкилган тупроқдан лой қилиб, бир одамча ясаб, Зухрага:

– Мана шуни қирк кеча-ю қирк кундуз ҳеч ором олмасдан ва ерга қўймасдан кўтариб юрсанг, Тоҳир бўлиб тирилади. Муродингга етасан, – деб алдади. Подшоҳ, ва кампирнинг кўнглида “Зухра қирк кун шу аҳволда юрса, кейин Тоҳирдан кўнгли совийди”, деган ўй бор эди.

Зухраой Мастон кампирдан лой одамчани олиб, Мастон кампирнинг айтганича, одамчани тоза пахтага ўраб, пахтанинг устидан бир неча қабат бўз, бўзнинг устидан шол, шолнинг устидан кўрпани ўраб, кўрпани чил-бир билан маҳкамлаб чатиб, “Тоҳир учун қирк кунлик ма-

шаққат ҳеч гап эмас”, деб Зухраой қирк кеча-ю кунду шунча нарсага ўралган лой одамчани ҳеч ором олмай, ўтирмай, каттиқ ихлос ва умид билан кўтариб юрди. Шу орада Зухраой чўпдай қотиб, озиб-тўзиб қолди. Орадан ўттиз тўққиз кеча-ю ўттиз тўққиз кундуз ўтиб, Зухраой бир ариқнинг лабига етиб борса, бир момо қора кигизни сувга ювиб ўтирибди. Шунда Зухраой:

– Ҳа, момо, бу кигизни ювиб нима қиласиз, – деса, кампир момо:

– Қизим, ювиб оқ қилиб оламан, – дейди. Шунда Зухраой:

– Момо, айнибсизми? Қора кигиз ювган билан оқ бўлармиди?! – деса, кампир момо:

– Бўлмаса, ўлган ҳам тириладими? Сен бўлсанг, беҳудага лой одамчани бир кам қирк кундан бери кўтариб юрибсан, – деди. Бу сўзни эшитиб, Зухраой “воҳ”лаб, кўтариб юрган юкини кўчага отиб ташлаб, ўзи телбаларча қабристонга қараб югурди... Бирдан кўнглига дунёнинг тирикчилигидан ўлиш афзал кўриниб, ерга қараб: “Энди кўйнингни оч!” деб, Зухраой шунда нима дейди:

Эй қора ер, мендай ғариб шўрлига,

Ором олай кириб, тезроқ кўйнинг оч!

Қирқ кун бўлди, ҳолдан тойдим, чарчадим,

Ором олай, менга тезроқ кўйнинг оч!” (47)

Қабр очилади ва Зухра унга киради.

“Ўткан кунлар”да Кумуш Зайнаб томонидан заҳарланиб ўлдирилгач, Отабек учун яшашнинг маъноси қолмайди ва у ота-она хонадонини тарк этиб, Марғилонга йўл олади:

“Бир йилдан сўнг Отабек уста Алим билан бирга Тошкент келди... Энг сўнгги кеч ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида бўлди. Кеча ойдин, қабристон тип-тинч, узоқроқдан қурьон товуши эшитилар эди. Икки тубчинор бутокларида

қўниб ўлтурган уч-тўртта бойкушлар, қабр ёнига тизланган Отабек ва юқори, қуйи дўмбайган қабрлар бу тиловатка тоғи каби эдилар. Қуръон оятлари қабристон ичига оғир оҳангда оқар эди... Бир соатдан кейин тиловат тўхталди. Отабек ҳолсизланиб оёғ узра турди...

... Бундан сўнг Отабек Тошкандга қайтиб келмади...

1277 йилнинг кеч кузларида бўлса керак, Юсуфбек ҳожи Қаноатшодан бир хат олди, Қаноатшо Авлиё отадан хат олди.

“Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшунда эди. Олмота устидаги ўрус билан тўқунишмамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қахрамонона урушиб шаҳид бўлди...” (302–303).

Тоҳирдан жудо бўлган Зухра сингари, Отабек учун ҳам Қумушсиз яшаши маъносиз эди. Шунинг учун ҳам у нак, ўлимни афзал билади.

Абдулла Қодирий реалист ёзувчи сифатида, ўз асари билан фақат муҳаббат можароларини тасвирлашни эмас, балки катта ғояларни олға суришни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган ижодкор сифатида Отабекнинг ўлимини миллий мустақиллик ва озодлик йўлидаги ўлим даражасига олиб чиққанки, бу унинг халқ ижоди мотивларига ғоятда ижодий муносабатда бўлганини ёрқин намоёиш этади.

Бу ва бошқа ана шундай кўпдан-кўп лавҳалар “Тоҳир ва Зухра” сингари халқ дostonлари Абдулла Қодирий ижодига самарали таъсир кўрсатганлигидан далолат беради. Чунки халқ оғзаки ижоди ва реалистик ёзма адабиётда том маънодаги роман жанри яратилмаган бўлса ҳам унда воқеаларни, қаҳрамонларни романга хос равишда баён этиш, эпик тасвир воситалари билан яратиш анъаналари мавжуд эди. Келтирилган мисоллар бунинг исботидир.

Агар диққат килинса, қаҳрамон образини тасвирлашдаги XX аср ўзбек адабиёти эришган ютуқлар аслида бой халқ оғзаки ижодида мавжуд бўлган бадиий тажриба асосида эришилган эди. Роман жанри эса миллий адабиётимизнинг ана шу эпик тасвир анъаналарини ўз табиатига мослаштириб, ижодий фойдаланиши билан дунёга келади. Абдулла Қодирий романлари ҳам шундай йул билан пайдо бўлди. Абдулла Қодирий ўз романида фақат воқеаларни тасвирлаш, фабулани ташкил этиш ёки композиция қурилишларидагина бундай миллий анъаналардан фойдаланиш билангина чекланмади. У айна пайтда тарихий жараён тараққиёти қонунларини ўрганиш ва таҳлил этиш, миллий турмуш манзараларини кузатиш, тарихий шахслар ва тўқима образларни ҳаёт ҳақиқатини, асар ғоясини очишга сафарбар этиш йўлидан борди; миллий урф-одатлар, тарихий обидалар ва табиат манзаралари тасвиридан тарихий воқеликни ҳаққоний акс эттиришда кенг фойдаланди; қаҳрамон образини яратиш, унинг руҳий олами ва бу оламдаги ўзгаришлар диалектикасини ёрқин акс эттиришда халқ оғзаки ижодидаги эпик тасвир анъаналарига таянди. "Ўткан кунлар" романини яратишида бой оғзаки ва ёзма адабиётдаги бадиий воситалар унга ёрдамга келди.

ЎТКАН КУНЛАР" РОМАНИДА НАВОИЙ "ХАМСА"СИНИНГ ЭПИК АНЪАНАЛАРИ

Адабиёт ва санъатнинг нодир намуналари жамият тараққиётининг муайян босқичида мумтоз ёзувчилар туфайли юзага келиб, шу жамият ҳаётининг ранг-баранг қирраларини ўзида акс эттиради. Лекин жамиятнинг таназзулга учраши ва янги тарихий даврнинг бошланиши билан чинкам санъат асарни ўз қимматини йўқотмайди, аксинча, у заминда давом этиб, кейинги авлодлар учун ҳам маънавий бойлик сифатида, эстетик таъсир ва тарбия воситаси сифатида хизмат қилаверади. Бу хилдаги асарлар умуминсоний гоёларни ифода этиб, муайян даврга, мамлакатга, халққа мансуб бўлгани билан айна пайтда мангуликка эришадир.

Шу ўринда, ўтмиш маданиятнинг энг яхши асарлари нима учун ижтимоий тараққиёт шакллари билан бирга йук бўлиб кетмайди, балки келгуси авлодлар билан бирга яшаб, улар учун ҳаётни билиш воситаси, маънавий юксалиш манбаи бўлиб хизмат қилаверади, деган саволларга жавоб бериш зарурати туғилади. Бизнингча, бунга маънавий маданиятдаги ворислик тушунчаси воситасида жавоб қайтариш мумкин.

Санъат тараққиётидаги ворислик ижтимоий онгнинг бошқа турлари, жумладан, фандаги худди шунга ўхшаш жараёнлардан жиддий фарқ қилади. Бу хусусият воқеликни бадиий образлар орқали акс эттирувчи санъатнинг моҳиятидан келиб чиққандир. Санъат тараққиётидаги ворисликнинг бу муҳим ва ўзига хос хусусияти шундаки, фан ва санъат моддий дунёни турлича акс эттиради, ижтимоий турмуш ва инсоннинг ҳаётий тажрибаси билан турлича муносабатда бўлади. Воқеликни акс эттиришда фан тарақ-

қиёти учун мазмун ворислиги кўпроқ аҳамиятга эга бўлган ҳолда, ҳаётни бадий образларда тасвирлаш воситаси бўлган санъат тараққиёти учун шакл ворислиги устуворлик қилади.

Фан ўтмиш ютуқларини танкидий ўзлаштириш жараёнида уларнинг фақат объектив ҳақиқатта мувофиқ келадиган томонларини мерос қилиб олади. Адабиёт ва санъат ва ҳаётни тасвирлаш жараёнида тасвир усуллари, шакллари ва воситаларини бойитиб ва мукаммаллаштириб боради. Шунга кўра, адабий анъана дейилганда, дунёни бадий идрок этиш соҳасида асрлардан-асрларга, аجدодлардан-авлодларга эҳтиёж туфайли ўтиб келган илғор адабий тажрибалар назарда тутилади.

Анъана доимий машқ узлуксиз изланиш, сабр-тоқат ва машаққатли меҳнат туфайли эришиладиган ижодий жараён, улуғ санъаткорларнинг бадий маҳорат “сир”ларини, адабий мероси ва тажрибаларини ижодий ўрганиш ҳамда давом эттириш билан боғлиқ ҳодисадир. Бинобарин, анъана устоз санъаткорлар аклий ва руҳий фаолиятининг умумлашган бадий маҳсули бўлган асарлар ва улар поэтикасидан кучли таъсирланиш ҳамда янги ижодий изланишлар билан бойитилган ҳолда кейинги авлодлар томонидан давом эттирилишидир.

Шундай қилиб, анъана деганда дунёни бадий идрок этиш соҳасида даврдан-даврга, бўғиндан-бўғинга ўтиб келган адабий тажрибаларни кўзда тутамиз. Зотан, арабча сўз бўлган “анъана” атамасининг луғавий маъноси ҳам кекса бўғиннинг маиший ҳаёти-ю ижодий мактабида синалган, жилоси учмайдиган нарсаларни, воситаларни янги бўғинга ошириш, демакдир. Амалда анъана – турли-туман жавоҳиротга эга ғоят катта бир хазина. Бу хазинадан ҳар ким ўзига керагини: биров сюжет қуришдаги маҳоратни,

биринчи ёркин характерлар яратишни, бошқа биров қаҳрамонлар руҳиятини тасвирлаш ва ҳоказоларни олади, ўрганади. Шу йўсинда анъанадан фойдаланиш, маълум маънода, бадиий тадқиқотга айланади. Об'ектив борлиқни, ундаги бир-бири билан алоқада бўлган воқеа-ҳодисаларни масорат билан реалистик тасвирлаган, замонавийликни яқини ҳис этган ҳар бир санъаткор, шубҳасиз, ўзининг саълафлари анъанасини муносиб давом эттирувчи бўлади. Қўпинча ёзувчилар бадиий маҳоратни устоз сўз санъаткорларига эргашиш, уларнинг бой тажрибасини ўрганиш орқали эгаллайдилар.

Устозларга нисбатан чуқур ҳурмат ва айни замонда одоб билан баён қилинган танқидий қарашлар Алишер Навоий "Ҳамса"сида юқоридаги фикрлардан ҳам равшанроқ акс этган. "Ҳамса" таркибига кирган бирорта дoston йўқки, унда Алишер Навоий, Низомий Ганжавий ёки Хусрав Дехлавий, Ашраф Мароғий ёки Абдурахмон Жомийнинг муборак номларини тилга олган, уларнинг сеҳркор қаламларига таҳсинлар ўқиб, айни пайтда, баъзи нуқсонларини кўрсатган.

Алишер Навоий кишилик тафаккури Юнонистон ва Ҳиндистонда, Хитой ва Арабистонда, Эрон ва бошқа ўлкаларда яратган фан, адабиёт жавоҳирларига зўр эҳтиром билан муносабатда бўлган. Устозлари Фирдавсий, Ганжавий, Дехлавий, Жомий, Лутфий сингари нурли сиймоларнинг асарларини ипидан-игнасиғача ўрганган ва улардан ижодий сабоқ олган. Улуғ шоир "Муҳокамат ул-луғатайн" асарида ўзидан олдин ўтган санъаткорларни кўп ўқигани ҳақида ҳикоя қилиб, "...ўқурга девониндин бу фақир мутолаасига кўп машғул бўлмоған девон оз эркан", – деган ва улардан илҳомлангани хусусида ёзган: "Барчасига кўп қатла ўқупмен, балки кўпини ёд тутубмен ва қасойид ва

ғазалиётларининг ғариб ва латофатин билибмен, балки ғариброк ва латифларига татаббуъ доҳи қилибмен”¹.

Ўзбек ёзма адабиётини кузатиш орқали шу нарсга маълум бўлдики, мумтоз адабиётимизда романнинг пайдо бўлиши, биринчидан, шеърый эпик достонларнинг юзага келиши, иккинчидан, насрнинг шаклланиши, ниҳоят, учинчидан, реализмнинг туғилиши ва тарихий ривожига билан боғлиқ. Баъзи бир миллий адабиётларда реализмнинг пайдо бўлишини кўпинча сатира жанрининг вужудга келиши билан бошлайдилар. Шу маънода XIX асрнинг иккинчи ярми ўзбек маърифатпарварлик адабиётида сезиларли из қолдирган Муқимий, Фурқат, Махмур, Завқий, Аваз Ўтар каби санъаткорлар томонидан яратилган ажойиб сатирик асарлар ўзбек адабиётида реализмнинг қарор топишида муҳим роль ўйнаганини унутмаслик лозим бўлади. Бу кейинчалик яратиладиган ўзбек романлари учун ҳам замин ҳозирланиши эди. Ёзма адабиётимизда эпик достонларнинг мумтоз намунаси Алишер Навоий “Ҳамса”сига кирган достонлардир. Реализмнинг шаклланиши эса ўзбек насрининг ажойиб намунаси “Бобурнома” билан, шунингдек, Муқимий, Фурқат, Завқий ва, шубҳасиз, Фитрат, Чўлпон, Қодирий, Ҳамза ижодлари билан боғлиқ. Буларнинг ҳаммаси бир-бирига уйғунлашган ҳолда ўзбек мумтоз адабиётида роман учун замин яратган, деган асосни беради.

Маълумки, ўзбек ёзма адабиёти қарийб минг йиллик тарихга эга. Алишер Навоий ижоди ана шу катта тарихий давр ичида ўзбек адабиёти босиб ўтган йўлнинг якуни, адабий тараққиётнинг чўққиси сифатида майдонга келди. Навоий томонидан яратилган ўнлаб асарлар, хусусан, унинг эпик достонлари ўзигача бўлган илғор интилишлар

¹ Навоий Алишер. Танланган Асарлар. Муҳокамат ул-луғатайн. – Т.: Ўздавнашр, 1948. 194-195-бетлар.

ва адабий анъаналарнинг такомили, тараққийси ҳамда синтези сифатида диққатни жалб этади. Хусусан, ўтмишда, ўзбек романи бўлмаган бир шароитда унинг "Хамса"сига кирган эпик асарлари роман вазифасини бажарган десак, ҳато бўлмаса керак. Чунки Алишер Навоийнинг ижодий услуби романтик йўналишга эга. Агар ўзбек адабиётида реалистик услубнинг пайдо бўлишига қадар унинг ўрнини романтизм бажарганлиги ҳисобга олинса, у вақтда роман – назм ўрнини Навоий яратган роман – поэзия адо этиб келганлигини тушуниш қийин бўлмайди¹.

"Фарҳод ва Ширин" достонини таҳлил қилар экан, Н. Маллаев ҳам Фарҳоднинг "мукаммал эпик образ даражаси"га кўтарилганлигини таъкидлаб, "Бунинг натижасида асар шеърый романга ўхшаб кетади"², – деб бежиз айтмаган.

Ҳар бир бадиий асарнинг оғзаки ва ёзма адабиёт анъаналаридан озиқланиши табиийдир. Шу маънода, Алишер Навоий билан Абдулла Қодирий ўртасидага адабий алоқалар ҳақида сўз борганда, ижодий таъсир қайси йўл билан содир бўлгани, қандай характерга эгаллиги, буюк шоир ижодидан илҳомланиш ва баҳраманд бўлиш орқали Абдулла Қодирий бадиий маҳоратининг тараққиёт босқичлари кўз олдимизда гавдаланади.

Одатда икки ёзувчи ижоди қиёсланганда, таҳлил қилинаётган асарлар сюжетининг ўхшаш жиҳатлари, адабий қаҳрамонларнинг яратилиш услуби, муаллифларнинг фикрлаш тарзи каби қатор масалалар тилга олинади. Абдулла Қодирий адабиётимиз тарихида тўпланган тажрибалар ва бой анъаналарга ҳурмат билан ёндошган. Айни пайтда ижодий изланишлари билан уни сифат жиҳатидан

¹ Бу ҳақда қаранг: Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Т.: Фан, 1969. 50-51-бетлар.

² Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1976. –Б.443.

янги поғонага кўтариб, ибрат намунасини кўрсатди. Абдулла Қодирий истеъдодли, туғма санъаткор сифатида устозларидан олган билими билангина чегараланиб қолмай, анча илгарига қараб кетди.

Абдулла Қодирий ўрганиши мумкин бўлган мумтоз дostonлар ва халқ китобларидаги асосий қаҳрамонлар романтик бўёқларда чизилиб, асарга ҳар томонлама шакллланган ҳолда кириб келадилар. Бундай ва бунга ўхшаш ҳолларни тақозо этган ва уларни келтириб чиқарган сабаблар мунаққидлар эътиборидан, афсуски, четда қолиб келмоқда. Таниқли рус адабиётшунос Б.Сучков романтизм даври адабиётига хос бўлган бундай ҳолни изоҳлар экан, романтик оқим вакиллари кўзда тутиб, улар "...ҳаётдаги нобопликларни бевосита буржуа жамиятининг характери билан боғламаганлар. Фақат оқибатнигина кўрсатган ва унинг сабабига чуқур кириб бормаган романтиклар ҳаётдаги ҳар қандай ҳодиса – характери уларни яратган муҳитдай эмас, балки инсоннинг шахсий хусусиятларидан келиб чиқади, деб билганлар ва асарларида ҳам шундай изоҳлаганлар"¹, – деб ёзганида мутлақо ҳақдир.

Қаҳрамон характери уни ўраб олган муҳит билан узвий боғлаб таҳлил қилмаслик ҳаётни реал кўрсатишни сустрлаштиради ва характерларни муттасил тараққиётда кўрсатишни чеклаб қўяди. Йигирманчи йиллар ўзбек насрида мумтоз анъаналар инверцияси сифатида узок вақт сақланган романтик сентиментализмнинг таъсири кучли бўлди. Бу нарса, жумладан, Абдулла Қодирийнинг ҳам илк ижодида, айниқса, унинг биринчи романи – "Ўткан кунлар"да равшан кўзга ташланади. Бу таъсир асарнинг бадий хусусиятларидагина эмас, масаланинг қўйилиши ва ҳал этилишида ҳам намоён бўлади. Бу хусусият ёзувчининг

¹ Сучков Б. Исторический судьбы реализма. – М.: Советский писатель, 1967. – С.187.

асар қаҳрамонининг шахсига эътиборни кучайтиришида, руҳият ва ҳиссиётга куч беришида аниқ сезилади. Зеро, қаҳрамон руҳиятини очишда ҳиссиёт етакчи тамойиллардан ҳисобланади.

Лекин реализм инсон руҳиятини бадий таҳлил қилишни биринчи ўринга қўяди. Романтик сентиментализмнинг таъсири остида яратилган қаҳрамонларда эса ирода "йўналиши"нинг биринчи ўринга чиқиб олиши характерли хусусиятдир. Бундай асарларда ёзувчиларнинг кўтаринки характерларга ва ёлғиз, жамиятдан узилган кишилар тақдирига қизиқиши, қаҳрамон ички дунёсига чуқур кириб бориши ва ички кечинмаларга, айниқса, кўп ўрин ажратиш ҳам юқорида айтилган нуқтаи назарнинг натижаси сифатида юзага келади.

"Романтизм, – деб ёзган эди С.М.Петров, – инсонни жамият нобопликлари билан асло келишмасликка чақириб, қалбида исён ва курашга иштиёқ уйғотиб, уни ёрқин келажак ҳақида соф ниятлардан озик оладиган олий даражадаги қудратли интилиш билан қуроллантирган". Феодал давлат тузумига қарши курашиш, уни ағдариб ташлаш учун ҳеч қандай ижтимоий-иқтисодий асослари бўлмаган, зулмдан, давлатни бошқаришдаги бошбошдоқликдан, жаҳолатдан норози Юсуфбек хожи билан Отабекларнинг тузумни ислох қилишга интилишини ҳам, маълум маънода, уларнинг ана шу типдаги қаҳрамонлар сифатида яратилгани билан изоҳлаш мумкин. Аммо, Абдулла Қодирийнинг, бошқа масалаларга муносабатда бўлгани каби бу анъаналарни ҳам "ёриб чиққанлиги" романда аниқ сезилиб туради. "Ўткан кунлар"да ёзувчи яратган қаҳрамонлар характерида мураккаб тарихий вазият таъсирида шаклланиб келаётган янги ижтимоий психологиянинг куртаклари равшан кўринади. Қаҳрамонларнинг курашда ёлғизлигига қарамай,

ёзувчи ҳам улар билан бирга мавжуд ахволнинг ҳақиқий айбдорларини тинмай излайди, ҳали изчил бўлмасада, қаҳрамонларда пайдо бўлаётган илғор қарашларни туғдирган ижтимоий муҳитни бадий тадқиқ қилишга ҳаракат қилади. Адибнинг “Ўткан кунлар” романида характерларни муҳит билан мустаҳкам алоқада бадий тадқиқ этишга, уларнинг ўзаро таъсирини очишга интилишини Шарқ адабиётининг романтик табиатидан келиб чиққан бир неча асрлик анъаналар таъсири сифатида баҳолаш мумкин.

Алишер Навоий яратган шеърий романлар, хусусан, унинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” асарлари ўзларининг кўп томонлилиги, кўп муаммолилиги, эпиклиги, сюжет ва композициясининг мураккаблиги, тил ва услуби уйғунлиги билан роман жанрига хос хусусиятларни ўзида мужассам этган. Мазкур асарларда инсон ҳаёти ва орзулари, дастлабки кўринишда бўлсада, ўз ифодасини топган. Хусусан, ўтмишда кўхна Шарқда хотин-қизларга нисбатан ниҳоятда паст назар билан қаралиб, улар ҳақ-ҳуқуқи поймол қилинган, ўзлари занжирланган бир даврда Навоий томонидан аёл образининг бадий асарда жуда кенг – эпик планда тасвирланиши, унинг севиш-севилишидан ташқари, жамоат ва давлат ишларида қатнашиши, эркаклар билан бирга, бир сафда туриб, ўз орзу-тилаклари учун кураш олиб бориши жуда катта аҳамиятга эга. Демак, Алишер Навоий асарларидан бошлаб инсон ҳаёти ва унинг ўз идеали учун кураши адабиётнинг тасвир объекти сифатида янада кенг ўрин эгаллай бошлаган. Бу ҳол ўзбек романининг туғилишида муҳим бир омил бўлган. Фақат оддий меҳнаткаш инсон образигина эмас, балки хотин-қизлар образининг тенг ҳуқуқли ҷамият аъзоси сифатида, идеаллаштириб бўлсада, берилиши XV асрдаги адабий ҳаётда жуда катта аҳамиятга эга воқеа бўлган.

Ўзбек мумтоз адабиётида бундай масалаларни ҳал этиш жараёнида роман жанрига хос эпиклик ва эпик тасвир унсурлари секин-аста шакллана бошлаган. Хусусан, дostonларда қаҳрамонлар образини яратишга интилиш шу қаҳрамонларнинг ички, руҳий дунёсини очиш, руҳий тасвир усулини, бадий тўқимани шу масалага хизмат эттириш тамойили куртак ёза бошлаган. Бу асарлардаги баён қилиш, ҳикоя қилиш усули романга хос эпикликнинг юзага қилишида муҳим босқич бўлган.

Қисқа қилиб айтганда, ўзбек мумтоз адабиётида, маълум даражада бўлсада, ҳаётий-ижтимоий масалаларни қўйиб, уни ҳал этишга уриниш йўлида яратилган образлар, характерлар, пейзаж, портрет, персонажлар руҳиятини очишга интилиш йирик бадий наср – роман жанри томон бўлаётган ривожланишнинг белги ва хусусиятлари эди.

Бундан ташқари, роман жанрига хос муҳим бадий компонентлардан ҳисобланган фабула, композиция, образлар тизими, конфликт, тил ва услуб масалалари ҳам шу эпиклик доирасида ойдинлашиши, айниқса, муҳимдир.

Тўғри, Навоий яратган “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” дostonлари том маънодаги роман табиатини ифода қилай олмайди. Лекин унинг жанр табиати, хусусиятлари роман жанрининг пайдо бўлишидаги дастлабки кўринишларидан биридир.

Абдулла Қодирий роман жанрини яратиш йўлида бошланган изланишларга анъана “мақоми”ни берди, бу жанрнинг биринчи ва ажойиб намунасини яратди. Аммо асардаги йўл қўйилган баъзи бир камчиликлар адабиётимизга ёзувчи олиб кирган янги бадий хусусият ва анъаналардан бир неча бор қуйида туради. Бу ҳол, аввало, романга хос мураккаблилик билан боғлиқ бўлиб, сюжетни ташкил қи-

лиш, композицион яхлитликни келтириб чиқаришда ёрқин кўзга ташланиб туради.

Муайян бир асарни адабий таъсир нуқтаи назаридан ўрганар эканмиз, уни фақат у мансуб жанр намуналари билангина муқояса қилиш бирёқламалик бўлар эди. Зеро, адабий таъсир кенг кўламли ва кўп қиррали тушунча бўлиб, бир жанрдаги асарга турли жанрдаги асарлар таъсир кўрсатиши мумкин ва бу табиий. Шу жиҳатдан “Ўткан кунлар”да нафақат насрий асарлар ёхуд эпик тасвир устиворлик қилган дostonлар, айни пайтда, халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётнинг турли жанрдаги асарлари таъсирини ҳам кузатамиз. Шундай экан, Қодирий Навоий дostonларидан эпик тасвир санъатини ўрганибгина колмай, улардаги лирик тароватдан ҳам баҳраманд бўлгани шубҳасиз.

Бу таъсирнинг барча қирраларини кичик бир тадқиқот доирасида тадқиқ этишнинг имкони йўқ. Шунинг учун ҳам бобни гарчанд биз “Ўткан кунлар” романида Навоий “Хамса”сининг эпик анъаналари”, деб номлаган бўлсакда, мавзунинг катталигини эътиборга олиб, бу ерда асосан “Фарҳод ва Ширин” дostonи ҳамда “Ўткан кунлар” романини қиёсий тадқиқ этиш билангина кифояланамиз. Шунингдек, ўрни-ўрни билан “Лайли ва Мажнун” дostonини ҳам муқояса учун тадқиқотга жалб этамиз.

Абдулла Қодирийнинг Отабек ва Кумушни янги замоннинг Фарҳод ва Ширинларига нисбат беришининг ўзиёқ Алишер Навоий қаламига мансуб мазкур дostonнинг халқ орасида қанчалик машҳурлиги, жумладан, адиб учун ҳам ардоқли асарлардан бири эканлиги ва, табиийки, “Ўткан кунлар”га бевосита ва билвосита таъсир кўрсатганлигини билдиради. Бугина эмас. “Фарҳод ва Ширин” ва “Ўткан кунлар” Алишер Навоий ва Абдулла Қодирийнинг ижодида алоҳида ўрин тутиши, муаллифларнинг Фарҳод ва Отабек,

Ширин ва Кумуш образлари орқали ўз идеалларидаги йигит ва қиз тимсолларини яратганликларини эътиборга олсак, мазкур асарлар Навоий ва Қодирийнинг эстетик қарашлари, оламга ва одамга муносабати, тафаккур кўлами, бадиий мезонлари ва бошқа кўплаб улар ҳаёти, ижоди, шахси, дунёқараши билан боғлиқ масалаларга ойдинлик киритиши мумкинлиги аён бўлади.

Алишер Навоий ўзининг том маънодаги етук – комил инсон хусусидаги ўй-фикрлари, орзу-истакларини кўпроқ Фарҳод образи орқали ифодалайди. “Фарҳод – улуғ Алишер Навоийнинг суюкли қаҳрамони, – деб ёзади адабиётшунос Р.Воҳидов. – Шоир юрагида макон тутган барча эзгу фазилатларни унгагина раво кўради. Уни ҳам жисмоний ва ҳам маънавий жиҳатдан баркамол инсон сифатида шакллантиради. Барча журъату шижоат, мардлигу жасоратни унинг насибасига битади. Натижада дostonдаги Фарҳод ўтда куймас, сувда чўкмас, ўқ тешмас қаҳрамонлар суратини тасвирлайди”¹.

Абдулла Қодирий ҳам Отабек сиймосида ўз кўнглидаги, орзу-аъмолидаги чин инсон тимсолини яратган. Шунинг учун бу қаҳрамон адибнинг ўзига ҳам ҳамиша эъзозли бўлган.

Фарҳод ва Отабек, Ширин ва Кумуш образларида ўзаро муштарак жиҳатлар кўп. Ҳар иккала муаллиф ҳам ўз қаҳрамонларини алоҳида бир меҳр-муҳаббат билан тасвирлаган. Улар ўзларида ва ўзлари ҳурмат қилган кишиларда мавжуд бўлган, айни пайтда, ўзлари орзу қилган барча инжобий фазилатларни бу қаҳрамонлар сиймосида мужассамлантирганлар. Зеро, адабий қаҳрамон ҳаётий шахсга тўла-тўқис мувофиқ келмайди, у бир қадар идеаллаштирилган бўлади. Бу ҳақда Абдулла Қодирийнинг ўзи шундай

¹ Воҳидов Р. Алишер Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: 1994. – Б. 102.

дейди: “Шахс асардаги қаҳрамонга қанчалик ўхшаб кетмасин, барибир, унда қандайдир бир камчилик, нуқсон бўлади. Баъзан китобхон асарни берилиб ўқийдида, ундаги қаҳрамонни ўз атрофидан излаб кўради, айнан ўхшашини топа олмагач, умидсизланади, идеаллаштирилган типлар деб хулоса чиқаради. Ёзувчи эса, кўплаб шахсларда кўрган кузатган типлардан ўзига керагини танлаб олади, умумлаштиради, бирон қаҳрамонда мужассамлаштиради. Бирок бунинг шартлари бор: типлар ясама, сунъий бўлмаслиги, халқ орасида биров бўлмаса, бировда кўрилган, табиий, мантиққа тўғри келадиган, китобхонни ишонтирадиган бўлиши шарт”¹.

Атоқли адабиётшунос олим, академик Иззат Султоннинг қуйидаги фикри ҳам диққатга сазовор:

“Мен энди адабиётимиз учун муҳим бир масалага диққатингизни тортишни лозим топаман, – дейди у филология фанлари доктори Н.Раҳимжонов билан суҳбатида. – Бу масаланинг бири – ҳаётни адабиётда қандай тасвирлаш масаласи. Шунинг доим эсида тутиш керакки, адабиёт ҳаётнинг фотонусхаси эмас. Адабиёт – бадий образлар олами, “иккинчи воқелик”, яъни ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги тасаввурининг аксидир. Бу ҳаётнинг бадий тасвири ҳаётга ҳам ўхшаши, ҳам ўхшамаслиги керак, деган сўз. Ёзувчи ҳаётдан узилмаган ҳолда ҳаётдан “узоқлашиши” шарт. Бу узоқлашиш ҳаётнинг моҳиятини очиқ беришга хизмат этади. Аслини олганда, бу узоқлашиш ҳаётга чуқурроқ, кириб бориш, демакдир. Масалан, “Ўтган кунлар”ни оладиган бўлсак, Юсуфбек ҳожи ҳам, Отабек ҳам мана шундай яхлит ва мукамал ҳолда XIX аср ҳаётимизда учрамаган. Аммо XX асрда бизнинг ҳаётимизда Юсуфбек ҳожи ва Отабек образларининг айрим қирралари учрайди.

¹ Қодирий Х. Отам ҳақида. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. 95-96-бетлар.

Бундан шундай хулосалар чиқариш мумкин:

Биринчидан, ёзувчи-санъаткор “мубалаға қонуни”га риоя қилиши шарт. Масалан, ҳозирги кунда ҳаётда тадбиркор образи мукаммал шаклланган эмас. Бу нарсa тадбиркор образининг адабиётга олиб кирилиши ҳали, эрта, деган фикрни юзага келтирмаслиги керак.

Иккинчидан, ижоднинг яна бир муҳим талаби – ёзувчи қаҳрамонларни, персонажларни ўз маънавий бойлиги билан бойитиши керак. Бу персонажларнинг ёзувчи ғояларини ифода этувчи “жарчи”та айланиши, деган сўз эмас. Ёзувчи ҳар бир персонажни, айниқса, ижобий қаҳрамонни ўз маънавий хазинаси ҳисобига бойитиши лозим. Такрор-такрор айтаман: бадий асарда тасвирланган ҳаёт у оддий, кундалик ҳаёт эмас, бу – ҳаётнинг мағзини чаққан, унинг моҳиятини тушунган санъаткорнинг тасаввурида пайдо бўлган ҳаёт манзарасидир. У оддий ҳаётга ўхшайди ҳам, ўхшамайди ҳам. Ўхшашлиги – унинг ҳаётийлигини, ўхшамаслиги эса – унинг бадий таъсирчанлигини таъминлайди”¹.

Абдулла Қодирий айна шу йўлдан борганлигини Иззат Султоннинг куйидага хикояси ҳам тасдиқлайди:

“– 1929–1930 йиллар бўлса керак, ёзувчиликка ҳаваскор ёш кезларим эди. Бир куни ҳозирги Лойиҳа институтининг биносига ёш ёзувчиларнинг Қодирий билан учрашуви бўлди. Қодирийга турли саволлар берилди. У киши саволларга қайтариб, ўз тажрибаларидан сўзлаб бердилар. Мен Қодирийдан: “Ўткан кунлар” романингиз воқеий асарми?” – деб сўрадим, “Йўқ, – дедилар у киши, – романдаги беш – ўн фоиз айрим тарихий воқеалар, шахсларгина воқеий. Қолганлари – ёзувчининг маҳорати...”².

¹ Қайта туғилиш арафаси (И.Султон ва Н.Раҳимжонов суҳбати) // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1990. 19- март.

² Қаранг: Қодирий. Ҳ. Отам ҳақида. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. –Б. 96.

Маълум бўладики, Фарҳод ва Ширин ҳамда Отабек ва Кумуш – Навоий ва Қодирий томонидан муайян даражада идеаллаштирилган қаҳрамонлар. Лекин муаллифлар ўз асарларини бир-биридан фарқланувчи икки метод, Навоий – романтик, Қодирий – реалистик методдан фойдаланиб яратганлар. Агар Навоий “Фарҳод ва Ширин”ни ёзишда оғзаки ва ёзма адабиётдаги романтик қаҳрамонлик дostonларидан озиқланган бўлса, Абдулла Қодирий халқ оғзаки ижоди ва мумтоз сўз санъатимиз анъаналарига суянибгина қолмай, замонавий Шарқ ва Ғарб романчилигида эришилган бадиий ютуқлардан ҳам баҳраманд бўлган. Шу жиҳатдан бу икки асар қаҳрамонлари ўртасида муштарак томонлар бўлиши билан бирга, тафовутли ўринлар мавжудлиги табиий. Чунончи, Фарҳод бирмунча романтик кўтаринки услубда муболағадор, фантастик тасвир унсурлари билан омукта ҳолда тасвирланган бўлса, Отабек образи реализм талабларига мос равишда яратилган.

Алишер Навоий талқинидаги Фарҳод ва Ширин фақат севги ва вафонинг глоҳий маъбудаларигина эмас. Улар, биринчи навбатда, маънавий камолот ва руҳий гўзалликнинг тирик ва ноёб тимсоллари ҳамдир.

“Навоий маънавий гўзалликни жисмоний гўзалликдан айри ҳолда ажрамагани сингари, илм билан ҳунар ҳам ўзаро омукта бўлиши тарафдоридир. Яъни, маънавий етук киши жисмоний жиҳатдан ҳам гўзал бўлса, бу – комил гўзаллик ҳисобланади. Хуллас, илмли одамнинг ҳунари ҳам бўлса, ўз навбатида, ҳунарманд ҳам илму маърифатдан бохабар бўлса, ҳақиқий баркамоллик – шу.

Фарҳодда айни жиҳатларнинг бари мужассам: у барча илмларни эгаллаш баробарида ҳамма ҳунарлардан ҳам хабардор, маънавий жиҳатдан етук бўлибгина қолмай, жис-

моний томондан ҳам кучли ва гўзал, мард ва шижоатли”¹. Айни хусусиятларни Отабекда ҳам кўрамиз. Отабек гарчи Фарҳод каби замонасининг барча илмларини эгалламаган бўлсада, лекин ўзига етарли даражада билимли. Савдо иши билан нафақат ўзимизнинг вилоятлар, балки рус шаҳарларига ҳам борган, халқ турмуши, давлатни бошқариш ишларини кузатиб, кўзи очилган, дунё кўрган, муайян тажриба тўплаган, дунёқараши хийла кенг, фикр-мулоҳазаси чуқур; ўзи босиқ, хушмуомала; мард ва танти, жасур ва кўркмас, андишали, ор-номусли, қисқаси, ўз замонасининг олд фарзандларидан ҳисобланади.

“Фарҳод ва Ширин”да романтик саргузашт тасвири етакчилик қилади: Ширинни излаб йўлга чикқан Фарҳод кўпдан-кўп саргузаштларга дуч келади – Юнон юртига бориб, Суҳайло билан учрашади, аждаҳо, Ахриман, темир пайкарни енгиб, Жамшид жомини кўлга киритади, Сукрот ҳаким билан сўзлашиб, Искандари Румий тилсимини очади. Бу – воқеаларнинг биринчи босқичи. Иккинчи босқичи – кўзгуда Шириннинг аксини кўрган Фарҳоднинг унга етиш йўлида бошидан кечирган воқеаларни ўз ичига олади.

Отабек гарчи ўз салафи каби Марғилонга ёр излаб эмас, балки савдо иши билан келган бўлсада, “бу ўртада ўхшаши” бўлмаган “кўхлик” бир қизнинг савдосига гирифтор бўлади. Унинг бахтли-бахтсиз саргузаштлари шундан сўнг бошланади. Асарда муҳаббат масаласининг вақтинча иккинчи ўринга туширилиши ёзувчининг халқ дostonларига эргашмай, ижодий йўлдан борганлигини кўрсатади. Демак, ёзувчи анъанани эгаллашда тақлидчилик йўлидан эмас, балки ижодий йўлдан борган.

Фарҳод ўз муҳаббати йўлидаги тўсиқлар бўлмиш аждаҳо, Ахриман, темир пайкар ва Хисравлар билан афсона-

¹ Қаранг: Қодирий. Ҳ Отам ҳақида. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. –Б. 96.

вий жангу жадаллар олиб борган бўлса, Отабекнинг ўн душманлари Ҳомид, Мутал полвон ва Содикларни ўзаро тенг бўлмаган курашда енгиб чиқиши ҳам бир дoston, катта қаҳрамонлик. Фарҳод ўзини макру хийла билан банди қилган рақиби Хисравдан сира чўчимай, унинг саволларига босиқлик билан ва асосли жавоб қайтаради, илмоқли гаплар, киноялар билан уни ҳатто мот қилади.

“Хисравнинг хитоблари қанча қаттиқ бўлса, Фарҳод унга шунча осонлик билан жавоб берар эди. Хисрав унда шу қадар жасоратни кўрди. Унинг сўзлари ҳам худди дур сочгандай эди. Бундан Хисрав беҳуд бўлиб, ичига ўт тушгандай, унинг ичидаги ўтхонадан эса бунинг алангаси чиқаётгандай бўлди. “Мендек подшога бошидан – оёғигача занжирдаги шундай бир тубан ва разил одам, ҳаётининг кўчатида шохлар синиб турган бир пайтда ўжарлик билан жавоб беряпти. Бундай фидойини ўлим жазосига тортиш керак, токи ҳар қандай тоғ ва водий гадойи иккинчи марта султонлар олдида хавф ва даҳшатни писанд этмай, сўзга ботирлик кўрсатмасин!” – деб ўйлади у.

...Уни дор қурилган, ўтин ва ўт тайёрланган ерга олиб келдилар, “Шундай бир бегуноҳ ўлиб кетаверадими?!” – деб бутун халқ ўртасида гулгула кўтарилди.

...Хисрав бошлиқ унинг барча хос кишилари, хосларнинг ўзигина эмас, ҳамма Фарҳоднинг билимдонлигидан, мардлик билан бепарволигидан ҳайратда эдилар. Халойиқ унинг ҳеч кими йўқлигига, унинг бундай жазога лойиқ эмаслигига йиғлашар эди”¹.

Хисрав, бир томондан, халқ орасида ғавғо-тўполон чиқишдан кўркиб, иккинчи томондан, Фарҳоднинг юзида валийлик нуруни кўриб, уни ўлдиришдан ҳайиқиб, ўз ҳукмини бекор қилади – уни Салосил кўрғонига банди этади.

¹ Навоий Алишер. Фарҳод ва Ширин. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. –Б.516; 519-520-бетлар. (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилганда саҳифасини қавс ичида кўрсатиш билан кифояланамиз).

Ҳомиднинг тухмати билан Отабек ва Мирзакарим кутидорни Худоёрхонга қарши исён чиқаришда айблаб қўлга оладилар ҳамда сўроқ учун Марғилон қушбегиси ҳузурига келтирадилар. “Отабекда тушунмасликдан бошқа ўзгариш сезилмаса ҳам кутидор жуда кўрққан, ранги ўчкан эди” (71). У қушбегининг барча саволларига босиқлик ва бепарволик билан жавоб қайтаради:

“... – Айтингизчи, қирқ кунлаб Марғилонда қолишингизнинг сабаби нима эди?

– Маълумки, ҳозир Тошканд қамал (муҳосара) ҳолатидадир. Шундай вақтда Тошкандга қайтиш ўзи ақлсизлик бўлар эди.

– Қорачопончи бўлганингиз учун, – деди истехзо қилиб қушбеги, – қипчоқ оғайнилардан кўрқдингизми?

– Сўзингизга тушунолмаيمان, – деди кулиб Отабек. Бу гапни оддий кишига айткандек қилиб сўзлади. Кутидор унинг бу айткан гапидан эмас, кулишидан ниҳоят даражада кўрқувга тушиб, ўзида иссиғлик–совуғлик бир ҳолат ҳис қилган эди. Ҳокимларга гарчи тўғри бўлганда ҳам дағалроқ сўз айтиш ўлимни тилаш билан тенг эди. Ўтаббой қушбеги замона ҳокимларининг тузуги бўлса ҳам, кўп бўлмаса озроқ, уларнинг таъсири бунда ҳам бор эди.

– ... Мен сизнинг қиличингиз остида ўлимдан кўркиб ёки сизга хушомад учун сўзламай, ҳукумат кишиларимиз орасида тушинадирган бир одам бўлганлигингиз важдан отамнинг ҳам ўзимнинг қандай фикр ва маслак кишиси эканлигимизни айтиб ўтмакчи бўламан: биз на қипчоқларга тарафдор бир киши ва на шаҳарлик оғайниларга...” (72–74).

Қушбеги томонидан ўлим жазоси эълон қилинганда, Отабек

“–Ҳақсиз жазо” – деб кулимсираб кўяди... Қутидор ва
“чин ўлик тусига кириб” (95), ўзини йўқотиб кўяди.

Отабек Қўқон хони хузурига чақирилиб, иккинчи марта
сўроқ қилинганида ҳам, “тахт устига қўндирилган жонлиқ
Худоёр ҳайкал”нинг (122) оталиги бўлган “Мусулмонкул
дек маккор тулки”га (121) рўпара бўлганда ҳам довдираб
қолмайди, аксинча ўзининг дадиллиги билан уларни
хайратга солади.

“Отабек ҳудайчи орқасидан кириб хонга таъзим қилди
ва қўл боғлаб тўхтади–ю, Отабек Мусулмонкул отини,
унинг йиртқичлигини яхши билса ҳам, аммо шахсан ўзини
кўрмаган, шунинг учун хоннинг ёнидаги хоқонга илтифот
этмади. Унинг бу илтифотсизлиги Мусулмонкулга асарини
қолмади–да, аччиғи устига аччиғ, кек устига кек қўшилди
ва шулар ичида ясалиб чиқган бир истехзо илжайиш ва бир
товуш билан:

–Менга қаранг, бек йигит, – деди. Отабек ўзига қарагач:
– Сиз ким бўласиз? – деб сўради. Ул хануз бояғи масхара
ҳолатда эди.

–Мен – Отабек.

–Дунёда Отабекдан кўпи борми, сиз қандай Отабек?

–Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли.

– Ҳа–а–а, шундоғ денг–чи... Тошкандлик Юсуфбек ҳожи–
ким, Азизбегимизнинг гумаштаси бўлган зоти шарифнинг
ўғиллари?

Отабек бу чўлтоқ супургини таниди ва унинг истехзо–
ларини пайқади. Ул бундан сўнгги кўргулигини тамом маъ–
носи билан онглаб, маъносиз бу саволларга жавоб бериб
ўлгуришдан сукутни хайрлик топди. Гўё ўзининг бу сукути
билан Мусулмонкулга маънолик бир жавобни ифода қилар
эди. Чиндан ҳам, Мусулмонкул бу сукутдан таҳқирланди,
тутуни кўкка кўтарилар экан, бақирди:

– Нега жавоб бермайсан?

– Сиз мени қандай таниган бўлсангиз–бўлингиз, мен ушандоғ кишининг ўғлиман, – деди бек. – Мен билан отам сиз билан кушбегига бир неча турлик бўлиб танилсак–да, ўз виждонимиз олдида бир турликкинадирмиз! Шунинг учун сиз талаган тарафингизга ҳукм қилинмоқчи, буйруғингизни бераверингиз!

Мусулмонкулнинг юзидаги бояғи аччиғлар ерини бир давқланиш вазияти олди. Кулимсираш ичида Отабекни кузатар экан:

– Дав юрагинг бор экан, йигит... Ҳайфки гуноҳинг бўйинингда, – деди ва чақирди: – Жаллод!" (122–123).

Отабекнинг довюраклиги, жасорати ва қаҳрамонлиги муаллиф томонидан таъриф–тавсиф этилмайди, балки асар қаҳрамонларининг ҳайрат–ҳаяжони орқали ифодаланади. Чунончи, дўстининг уч душманга қарши бир ўзи кураш олиб борганини эшитганда уста Алим тонг қолиб: “Субҳоноллоҳ қандай юрагингиз бор экан, Отабек!” (253) – деб хитоб қилади. Унинг бу ишини “ақллар ишонмаслик қаҳрамонлик” (253) сифатида баҳолайди. Уста Алимдан “арслон юраклик Отабек”нинг (260) қаҳрамонлигини билган кутидор, “бир томондан, даҳшатга тушса, иккинчи жихатдан, Отабекнинг юрагига ҳайрон колар эди” (261). Эру хотин алламаҳалгача Отабекнинг “фавкулодда юраки”ни мактаб, унинг ҳақиға дуо қилиб ўтирадилар.

Михинбону билан Ширинни, уларнинг аркони давлатини гадо кийимидаги Фарҳоднинг фаришталарникидек хулқу одоби, чуқур билими ва кенг дунёкараши, хушмуомаласи, назокати ҳайратга солади. Улар Фарҳоднинг оддий одам эмаслигини англай бошлайдилар.

“Михинбону унга меҳрибончиликлар кўрсатиб, кўнглини кўтарарди. Ҳар дамда бир у шафқат билан сўз ҳам

қотиб қўярди. Фарҳод эса уялганидан икки кўзи ерга тикилган эди. Унинг салобати, одоби халқни ҳаяжонга соларди. У ўзини тоғ олдидаги хас ва кўкат, деб биларди. Гоҳо саволларга адаб билан жавоб ҳам бериб қўяр, ҳар сўзи тиниқ инжудай эди. Унинг гапирган гаплари ақли, зийраклиги, юзидан эса бутун фаҳму фаросати билиниб турарди.” (482-483).

Михинбонунинг ўз шарафига уюштирган зиёфатида эса Фарҳод май таъсирида дадилланиб, маликанинг илму ҳунарда баркамол қизлари билан савол-жавоб қилиб, нечоғлик билим ва салоҳияти борлигини намоён қилади ва барчани яна бир ҳайратга солади. “Унинг аслида табиати тоза, баланд бўлгани учун замон уни камолот эгаси қилган эди. Фарҳод ўзининг шу равшан табъидан келиб чиқиб, ҳар бир қизга унинг ўз фанига оид саволлар берарди. Унинг ўртага ташлаган масалалари шу вақтгача ҳеч эшитилмаган масалалар бўлгани учун санамлар жавобга ожиз қолдилар. Улар шубҳага сабаб бўлган жумбоқларни еча олмагач, Фарҳод уларни ўзи ечиб берарди.

Унинг гап – сўзларининг чиройлилиги олдида идрок деган нарсa қусурли, унинг ҳар бир сўзи гавҳардай тоза эди. Гап-сўзлардаги маъноларнинг ниҳоятда нозиклиги базмдагиларни ҳам ақлу ҳушидан ажратиб қўйган эди.

Михинбону Фарҳоднинг гапларидан ҳайрон, эшитган сари ўзини йўқотиб борарди. Фарҳоднинг сўзларидан илоҳий сирлар зоҳир бўлар, жамолидан эса шахзодалиги аён бўлиб борарди...

Билимлар билан тарбия топган, ҳамма билимдонларнинг бошлиғига бошлиқ Михинбону билдики, бу тош-йўнар йиғит гавҳарли тождан бошини олиб қочиб юрган экан. Шундан кейин у унинг салобати олдида ўзини паст, сўзлари оддида ўз сўзларини тубан сезди” (489).

Шундан кейин Михинбону тахтдан тушиб, Фарҳодга таъзим қилади ва унинг тахтга чиқиб ўтиришини ўтинади, Фарҳод бунга кўнмагач, ўзи ерга тушиб, Фарҳоднинг ёнига ўтиради. “Бону ичида ўйларди: “Бу ғамнок йигитдек бир тоза гавҳарнинг бошқа топилиши мумкин эмас. Менга унинг бутун феъл-атвори маълум бўлди. Унинг иши ростлик, ҳунари тозалик экан. Ширинга бир марта қарашга ҳам тоб бермаяпти. Чунки унинг ҳароб бўлган жони чиқишга яқинлашди. Бу инсон суратидаги малақдир. Унинг гавда-сида фариштага ўхшашлиги аниқ кўриниб турибди” (480).

Отабек ҳам Зиё шоҳичиникида бўлган меҳмондорчиликда ўзининг билимдонлиги, кенг дунёқараши, чуқур ва маъноли сўзлари, гўзал хулқи, ўзини тутиши, камтар-камсукумлиги, яхши билим ва тарбия олганлиги билан даврадагиларнинг олқишига сазовор бўлади:

“Мажлис Отабекнинг Шамай таассуротини мароқ билан эшиткан, шу кунгача ҳеч кимдан эшитилмаган унинг фикрларига ажабланган эди. Истикбол қайғуси тушига ҳам кирмаган бу Туркистон оталари Отабекнинг дардини дилдан чиқариб айткан гапларидан ҳиссасиз қолмадилар...

Отабек мажлисга тамоман янги ва эшитилмаган фикрларни сўзлаб кетти, улар бекнинг оғзига анқайишиб қолган эдилар. Дарҳақиқат, ўзаро битмас низоъларнинг асли маншаъини ул яхши онглаб таҳлил қилар ва дуруст қиймат берар эди. Унинг шу йўсун мулоҳаза ва фикрлари мажлиска чувалган илмининг учини топиб бергандек бўлиб, лафзан бўлмаса ҳам маънан уларнинг таҳсин ва олқишларини олди.

Отабек хуфтан намози учун таҳорат олишга меҳмонхонадан чиқган эди, унинг кетича:

–Отасининг боласида, – деб Зиё шоҳичи меҳмонларга қараб қўйди. Умри узок бўлсин, – деди Акрам хожи, – йигит-

ларим ичида ақллиги экан... Агарда хон кўтариш маним қўлимда бўлса эди, хон қилаб Отабекни кўтарар эдим... Ўзи ўкуганми?

Бу мактовлар билан терисига сиғмай кеткан Ҳасанали жавоб берди: Тошканд Беклар беги мадрасасининг пешадам муллабаччаларидан эди, лекин уч йилча бўлди, хўжамиз мадрасадан олиб, савдо ишига қўйдилар.

–Худо ҳар нарсадан ҳам берган йигит экан, – деди қутидор.

Аҳли мажлис Отабекни кўкларга кўтариб мактар эди..." (18–20).

Отабекнинг "қиз ёқтирмаслик" сабабидан хануз уйланмай келаётганини эшитган Ҳомиднинг Ҳасаналига қарата: "Балки бегингизнинг кўнгли хон қизидадир" (20), – деган истехзосига жавобан бўлгуси қайнотаси Мирзакарим қутидор айтади: "Отабек хон қизига лойиқ бир йигит экан" (21).

Мирзакарим қутидорникида меҳмон бўлган Отабекни унинг чўриси Тўйбека ҳам оғзидан суви оқиб таъриф-тавсиф этади:

“– Наҳ сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмабсиз, – деди Тўйбека ўнгу терс ош чайнаб, – бир чиройлик, бир ақллик, тагин ўзи ҳаммадан юқорида ўлтуратур; ҳали йигирмага ҳам бормагандир, мўйлаби ҳам эндигина чиқа бошлаган... Наҳ бизга куяв бўладирган йигит экан, – деди ва Кумушка” қараб кулиб қўйди...

Кумушбибининг сезилар-сезилмас кулимсирашидан ёқутдек иринлари остидаги садафдек оқ тишлари кўриниб кетган эрсада, бироқ унинг бу ҳоли тезлик билан тундликқа алишинди...

Тўйбека Кумушнинг тундланишини эламади:

–Эй... синглим, ҳали сен билмайсан, – деди, – у йигитни бир кўргинда, ху деб кета бергин... сен тугил, шу ёшим

билан меним ҳам унга текким келди, – деди ва хохолаб юборди.

Кумушбиби чирт этиб юзини Тўйбекадан ўгирди.

– Тезроқ тегиб қолинг.

– Кошки эди тегалсам, – деди Тўйбека, – мен унинг бир тукига ҳам арзимаيمان. Аммо сен бўлсанг, унинг билан тенглашар эдинг...” (32–33).

Отабекни шарафловчи, унинг Кумуш учун энг муносиб қуввигина эмас, балки марғилонлик йигитлар орасида бе-пазир эканлигини тасдиқловчи фикрлар бу сўзлар билан тугамайди.

Меҳмонлар кетгач, энди Офтобойим эридан Отабек ҳақида суриштиради:

“ – Чиройлик йигит, ақллик йигит, деб мақтай–мақтай Тўйбеканинг ичаги узилди, у ким эди?

– Меҳмонимиз ўша эди, – деди қутидор, – тошкандлик Юсуфбек ҳожи отлиғ якин ошнамнинг ўғли.

– Тўйбеканинг мактаганича борми ўзи?

– Бор, – деди қутидор ва ғиталанди, – Худо кишига ўғул берса, шундайини берсинда.

Офтоб ойим кула–кула Тўйбеканинг Отабек тўғрисида сўзлаган гапларини ва Кумуш билан бўлган можаросини сўзлаб чиқди. Қутидор ҳам кулгидан ўзини тўхтатолмас экан:

– Тентагингнинг акли бало, киройи куявинг шундоғ бўлса, – деди” (33–34).

Бош қаҳрамоннинг ҳар томонлама баркамол бўлиши халқ оғзаки ижоди намуналари учун ҳам бегона эмас. Аммо бу масала мумтоз Шарқ адабиёти, хусусан ўзбек адабиёти ва, айникса, Алишер Навоий дostonларида устувор адабий тамойил даражасига кўтарилган. Модомики, биз ушбу бобда “Фарҳод ва Ширин” дostonи билан “Ўткан кунлар”

романидаги эпик қаҳрамонларни ўзаро муқояса қилаётган эканмиз, уларнинг баркамол шахс сифатида китобхонга тақдим этиб айтган жиҳатларини четлаб ўтолмаймиз. Алишер Навоий учун бош қаҳрамон биринчи навбатда маънавий юксак, хушсурат ва ҳар томонлама билимдон киши бўлиши муҳимдир. У Фарҳодни шунчалик адабий асар қаҳрамони эмас, балки халққа ибрат намунаси бўлган шахс сифатида тақдим этишни ўзига мақсад қилиб олган. Фарҳоднинг тилга олинган фазилатлари севги ва муҳаббатга садокати ва жасорати билан қўшилиб, уни қарийб идеал қаҳрамон даражасига кўтарган.

Навоий ўз қаҳрамонининг ана шу фазилатларини кашф этиш мақсадида эпик тасвир восита ва йўллари ишлаб чиққанки, бундан – устоз анъанасидан Абдулла Қодирий ҳам баҳраманд бўлган ва у шу анъаналарни давом эттиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Фарҳод ва Отабекни бир-бирига боғлаб турувчи жиҳатлардан яна бири – уларнинг халқпарварлиги. Фарҳод – шахзода, Отабек ҳам ҳукуматда баланд мартабада турувчи бир кишининг, ўзига тўқ хонадоннинг фарзанди бўлсада, ҳар иккаласи ўзининг фуқаропарварлиги, эл хизматига қамарбасталиги, юрт қайғусига эшлиги билан алоҳида ажралиб туради.

...Ёшлигидан халқни ўйлаши, унинг оғирини енгиллатишга уриниши, “кўнгли эл озоридан озор” топиши, “эл андуҳидан ғамнок” бўлиши, филдан ҳам кучли эканлигига қарамай, чумолига ҳам озор бермаслиги, тақдир зарбаларини ўзига олиши сингари фазилатлар Фарҳоднинг элим деб, юртим деб яшадиган фидойи кишилар тоифасига мансуб эканлигидан далолатдир.

Фарҳод – фавқулодда хусусиятлари, алоҳида истеъдодига қарамай, сира халқдан ажралмаган, таркидунё қилма-

ган, аксинча, “Дил ба ёру даст ба кор” шиорига катъий амал қилган қаҳрамон. У ҳамиша халқ хизматига камарбаста бўлишни, элга манфаат етказишни ўйлайди. Бу нарсa, ай-
никса, унинг Ширинни излаб, Арманияга бориб, тоғ қазув-
чиларнинг оғир ва самарасиз меҳнатини кўрганида намоён
бўлади:

*Хунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб тупроққаму кеткумдур охир?!*

У кўнглидан ана шу даъватни кечириб, “мазлум ситам-
каш” халққа ёрдамга шошилади...

Бу – Навоийнинг инсонпарварлик қарашлари тизими-
даги энг муҳим нуқта. Шоир ақидасига кўра, инсоннинг
инсонлиги, аввало, унинг ижтимоий фаоллиги, халққа фой-
да келтириши, элнинг оғирини енгил қилиши билан бел-
гиланади. Жамиятга фойдаси тегмайдиган, халқ ғамини ўз
ғами деб билмайдиган одам – одам деб аталишга нолойик-
дир:

*Одамий эрсанг, демагил одами,
Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами,*

Шоирнинг бу машҳур байти гарчанд “Ҳайрат ул-аброр”
достонидан олинган бўлсада, Фарҳод образининг моҳияти-
ни очади, унинг халққа бағишланган ҳаётининг бош шиори
ўлароқ жаранглайди. Дарвоқе, Ширин ҳам одамийлик
ошиқликдан устун кўяди:

*Манга не ёру не ошиқ ҳавасдур,
Агармен одам ўлсам, ушбу басдур¹.*

Зиё шоҳичиникидаги меҳмондорчиликда Отабек
Шамай таассуротларини сўзлар экан, бошқарув тизимидagi
қолоқликлар, бошбошдоқликлар, зулм-зўрлик, порахўрлик
ва бошқаларни танқид қилиб, жумладан, шундай дейди:

¹ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 7-том. Фарҳод ва Ширин. – Т.: Бад-
адабиёт, 1964. –Б.247.

“– Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукуматдорлигини мизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир, деб ўйлар эдим. деди бек, – лекин Шамай маним бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчиқ бўлганлигини иқрор этишка мажбур бўлдим...

Бизнинг идорамиз бу кўнги тартибсизлиги билан кетаберса, ҳослимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсамда, ўриснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласада, барча элга ёрлиғ ёзиб, ўриснинг идора тартибини дастуруламал этишка буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам... Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир хаёл эмиш. Бу ерда сўзимни эшиткучи бирам ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам: “Сенинг орзунгни шу хонлар эшитадими, шу беклар ижро қиладими?” – деб мени маъюс қилдилар. Илгарироқ, мен уларнинг гапига бовар қилмай юрсам ҳам сўнггидан тўғри сўзни айтканларини билдим. Дарҳақиқат мазористонда “ҳайя алаал-фалаҳ” (“нажотга шошилишлар” – Н.С.) хитобини ким эшитар эди” (18).

Бутун бошқарув тизгинини ўз қўлига олган, халққа беҳад жабру зулмлар қилиб, қорачопон (ўзбеклар) ва қипчоқларни бир-бирига гижгажлаган, эл орасида фитна-ғалаён кўзгаган кўғирчоқ хон Худоёрнинг кайнотаси ва оталиғи бўлган Мусулмонкулнинг кирдикорларини фош этиб, Отабек шундай дейди:

“...Модомики, ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлғучилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир; магар шундай ғаразчиларни улар ким бўлсалар ҳам иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва

қолис одамларни ўтказиш нажотимизнинг ягона йўлидир” (19).

Қипчоқ қирғинидан қайғуришлари, Тошкент ҳокимининг маслаҳатчиси сифатида отасини ҳам бу фожиага айбдор билиб, унга таъна қилиши ҳам Отабекнинг халқ дардугами билан яшаган бир инсон эканлигини кўрсатади.

Фарҳод ҳам, Отабек ҳам мард, жасур ва танги кишилар. Улар ҳатто ўзларидан бир неча баробар кучли душманни енга оладиган даражадаги шижоатга эга. Уларнинг бундай баҳодирликларига дўстлари ҳам, душманлари ҳам тан бердилар. Лекин ҳар иккаласи ҳам макр-ҳийла олдида ожиз. Бу, уларнинг инсон зотига ўта ишонувчанликларидан келиб чиқади. Натижада иккаласи ҳам усталик билан тўкилган хиёнат тўрига тушади. Маккорлар “Ширин ўлди”, деган ёлгон хабар тарқатиб, Фарҳоднинг ўлимига сабаб бўлган бўлсалар, сохта талоқ хати уюштириб, Отабек ва Кумушни бир неча муддатга бир-биридан жудо этадилар.

“Фарҳод ва Ширин”нинг насрий баёнида ҳийлагар кампир шундай тасвирланади:

“...Қадди икки букилган бу зол кампирнинг бутун фикру хаёли фалак золиникига ўхшарди. Юзида макр чизигидан ажинлар тушган, умрида тилида бирон чин сўз чикмаган бу кампир агар ўзининг шум ҳийла ва найрангларини ишлата бошласа, кўлида тош мумдай эрир эди. У тилёғламалик қилиб, афсун билан бир гапга бошласа, отага қизни, ўғилга эса онани олиб бериши мумкин эди ...” (552).

“Ўткан кунлар”да Ёсуман кампир ролини Содиқниинг онаси Жаннат ўйнайди-ю исми жисмидан ер билан осмонча фарқланувчи бу хиёнаткор аёл асарда қуйидагича таърифланади:

“Хотин Кумушка қараб келар эди. Ул ердан бичиб олгандек пак-пакана, бурни юзи билан баробар деярлик теп-

текис, кўзи қоққан қозик ўрнидек чуп-чукур, оғзи қулоғи билан қошиқ солишар даражада жуда катта, юзи қирқ йиллик оғрикларникидек сап-сарик, қирқ беш ёшлар чамасида бир хотин эди. Кумушбиби ўзига томон келгучи бу даҳшатлик хотинни умрида биринча мартаба кўрар эди. “Нима қилиб юрибди бу оч арвоҳ” – деб ўйлади. Хотин ўн одимлар узоқдан юзига совуқ ва тушда кўрқарлик бир қулги туси берди. Димоқ билан “қих” этиб кўйди” (168).

Бу ҳар иккала кампирнинг ташқи қиёфаси тасвирининг ўзиёқ кишини даҳшатга солади. Улар фақат анъанавий шум кампирларгина эмас, балки ўз ҳукми билан юзта Букрони Ҳакимни мот этиб, Фарҳодни ўлдиргувчи кучга эга; иккинчисининг ҳам макр ва ҳийласи ҳисобсиз бўлиши мумкин. Реал ҳаётдаги маккор унсурлар Навоий достонида қандай бадий вазифани бажарган бўлсалар, “Ўткан кунлар”да ҳам шундай вазифани ўтайдилар. Ва бу ҳол Қодирий асарида Навоий таъсири ўлароқ зухур беради.

Ширин ва Кумуш ўртасида ҳам ўзаро ўхшаш жиҳатлар кўп. Ширин ҳам, Кумуш ҳам ўз замонасининг ҳар жиҳатдан етук қизлари: оқила, фозила, ҳусну жамолда танҳо, хулқу адабда якто, севгисига содиқ, аҳдига вафодор, ишқа қатъиятли, жасур, ор-номусли, қисқаси, идеал аёлга ҳос бўлган барча эзгу фазилатлар ортиғи билан уларда мужассам. Ширин ва Кумуш – ҳамма замонларда ҳар қандай йигитнинг орзу-аъмолидаги қизлар.

Навоий Шириннинг ҳусну жамолини тоғ қазаётган Фарҳодни кўриш учун бораётган пайтида тасвирлайди: “Тўзал Шириннинг ҳар ёққа занжирдай тўзғиган соч ўримлари гўё тош қазувчиларни илинтиришга каманд эди. Нега ҳам каманд бўлмасин? Чунки икки қора шом ўртасида кофур билан бир чизик тортиб фарқ очилган эли Жингалак, қора мушқдай хушбўй сочларининг устидан юзига парда

тортилган бўлиб, гўё қора шомни ой чекилтириб келаётгандек эди.

Иккита ҳилол қоши фитналар кўзгаб, гўё бу ой бошида кўп қон тўкишлар бўлади, деяётгандай; ҳар нафас қон тўкишнинг кенгашини қилиб, иккаласи бошларини туташтирган. Бу қон тўкишда иттифок тузиш учун унинг юзининг саҳифалари “қуръон” эди...

Оғзи устидаги бурни ҳам ажибликнинг тимсоли эди. Унинг ёнидан эса бир қора хол ўрин олганди...

Унинг қадди-қомати жаннат савсанидай озод, юзи гул бироқ юз гулнинг хирмани эди. Унинг ўт рангидаги лаъл тошидай қип-қизил лабларидан ҳарорат кўтарилиб, ўша гул хирманига ўт туташган эди..." (469–470).

Абдулла Қодирий Кумуш тимсолида ҳақиқий ўзбек қизларига хос ифбат, ибо, назокат, малоҳат, олижаноблик, нафодорлик, мурувватлилик, софдиллик каби фазилатларини жамлаган. У ўзига хос обрўли, хуш хулқли, яхши табиатли ота-она кўлида тарбия топган. Кумуш ўзининг хушрўй чехраси билангина эмас, балки гўзал маънавий киёфаси билан ҳам киши ақлини лол қилади.

“Кумуш қайин отаси билан қайин онасига уч-тўрт куннинг ичидаёқ ўзини кўрсатиб қўйди, ширин ва ақллик муомалалари билан уларни ўзига мафтун қилди. Юсуфбек хожи – бу одам фарзанди эмас – фаришта” дер, орада Зайнаб бўлмаса, “фаришта”, деб атамоққа ҳам ҳозир эди, Ўзбек ойим бўлса, эски гина ва адоватларни қайтиб келмас дунёсига жўнатди. Теваракдан марғилонлик келинни кўриш учун келгучи хотинларига муомалани яна ҳам юқорирокдан туриб қила бошлади. Ҳар бир – “келинингиз ажабми?” деб Кумушка суқланғучи хотинларга “Маним чин келиним Марғилонда эдида”, дер эди.

Гоҳо Ўзбек ойимнинг ўзи ҳам Кумушнинг хусни ва муомаласига ажаблана бошлар, ҳожини овлоғроқда учратиб қолса, “алҳазар, ўглингиздан – уйланган хотинини қаранг” деб қўяр, ҳожи бўлса, “Ўзинг билган сихирчи ҳинди сенинг ҳам бошингни айлантирибдир...” деб илжайганда, Ўзбек ойим – “рост, бу келиннинг хуснидан ҳам бошқа яна тағин бир алоҳида хосияти борга ўхшайдир!” деб кулар эди” (331–332).

Ёзувчи Кумуш таърифида ўзининг энг гўзал ташбеҳларини ишлатган, унинг гўзаллигини чизишда бисотидаги энг рангин миллий буёқлардан фойдаланган. Шунинг учун ҳам Кумуш сиймосида фақат ўзбек хотин-қизларигагина хос кирралар алоҳида кўзга ташланиб туради. Мана, атлас кўрпа, пар ёстик кучоғида ётган Кумушнинг тасвири:

“...Унинг қора зулфи пар ёстикнинг турлик томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жинггила киприк остидаги тимқора кўзлари бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кеткан нафис, қийқ қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликга айланганда, кимдандир уялган каби. Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик қўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста қўли билан қўндирилган холини қашиди ва бошини ёстикдан олиб ўлтурди. Сарик рупоҳ атлас кўйнакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўлтургач, бошини бир силкитдида, ижирғаниб қўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиган соч толалари ўраб олиб, жонсиз бир суратка киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг кизи – Кумушбиби эди” (29).

Кўриниб турибдики, Ширин ва Кумуш гўзаллигининг таърифида муштарак жиҳатлар, тўғрироғи, анъанавий таш-

беҳлар мавжуд: сочларининг тўзғилганлиги, жингалак-лиги, қошларининг камонлиги, ўта кетган даражада нафис-лиги, кўзларининг тим қоралиги, иккаласининг холи бор-лиги ва айнан бурнининг ёнида жойлашганлиги...

Қодирий Кумушни бир неча ўринда “фаришта”, деб атайди. Шу билан у Кумушнинг Ширин, Лайли каби фаришта, малак, пари деб улуғланган қаҳрамонлар силсиласига мансуб эканлигини тасдиқлагандек бўлади.

Кумушнинг латофатини Қодирий табиат манзаралари орқали ҳам тасвирлайди – бу хусн мулкининг маликасига табиат ҳам ошиғу шайдо, табиат ҳам унга олқиш айтади:

Кумушбиби ариқ бўйидан бир ўринни кўзладида, сакраб нариги юзига ўтди ва чўнқайди. Унинг кўзлари муло-йимгина сув устига оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ёвошгина оқиб келар, Кумушбибининг қаршисига етканда гўёки унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўлтурган сохиранинг сихрига мусаххар бўлган каби тағи бир каттароқ дерада айлангач, охиштагина кўприк остита оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бу ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтургач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатда келиб чайқалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учунчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...” (31).

Бу тасвирлар Атойининг куйидаги машхур мисраларини эсга туширади:

Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтурур,

Фояти нозуклукидин сув била ютса бўлур...

Ул иликким, сувдин ориқтур, юмас они суда,

Балки сувни пок бўлсун деб илики бирла юр¹.

¹ Атойи. Танланган асарлар. –Т.: Ўздавнашр, 1958. –Б.84.

Кумушдаги ҳусн белгилари ва унинг хатти-ҳаракатларида кўзга ташланадиган нафис ҳолатларнинг барчаси бирикиб, умум бир гўзалликни вужудга келтиради. Адиб ҳам Кумуш суратини, унинг нафис қилиқларини бекиёс бир завқ-шавқ билан тасвирлайди. Шарқ хотин-қизларининг иффати, одоби, ҳаёси жуда нозик ифодалангани ҳам дoston ва романнинг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади.

Ширин ва Кумуш бошқа-бошқа миллатларга мансуб бўлсалар ва уларнинг орасини беш юз йиллик вақт масофаси ажратиб турсада, уларнинг ишқу муҳаббатга муносабатларида ва бу муносабатларнинг бадиий талқинида муштарак жиҳатлар оз эмас.

“Фарҳод ва Ширин” достонининг энг нафис ва энг лирик лавҳалари муҳаббат ва садоқат мадҳияси бўлмиш Ширин ва Фарҳод ўртасидаги ёзишмалардир. Бу мактубларда севги изҳори, севишганларнинг бир-бирини қадрлаши, улуғ тутиши юксак бадиият билан куйланган. Бу ёзишмани, даставвал, Ширин бошлаб берган. Шириннинг мактубини эса Навоий “дарднома” деб атаган.

Алишер Навоий Ширин тилидан унинг энг чуқур севги туйғуларини ифодалар экан, ундаги аёллик табиатига хос назокатни ёрқин гавдалантиради, аёлларнинг дard, изтироблари пинҳон, лекин чуқур ва кучлироқ эканини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Ошиқ-маъшукларнинг бир-бирларига мактуб йўллаши мумтоз сўз санъатида кенг тарқалган анъана. Ишқий достонларнинг деярлик барчасида бу ҳолни кўрамиз. Бу мактублар романтик бир рух, шоирона бир оҳанг, ҳассос бир муҳаббат туйғуларига йўғрилган бўладикки, бу анъанани биз Отабек ва Кумуш мактубларида ҳам кўрамиз. Чунончи, Кумуш Отабекка ёзади:

"Юсуф савдосида беқарор Зулайҳо исмидан, Мажнун ишқида йиғлаган Лайли отидан – сизга бошимдан сочларимнинг тукларигача беҳад салом...

Сиз – қочқоқсиз, нари-бери тил учида менга бир нарсасиғандек бўлиб қочқансиз, икки йил бўйи Марғилон келиб юришларингизни мен ўзимча ечдим, лекин топиб ечдим: сизнинг барча машаққатларингиз душманларингиздан ўч олиш учун бўлганини англадим. Йўқса, мени кўрар эдингиз, кўргингиз келмаганда ҳам бошқалар сизни кўрар эдилар, туяр эдилар... Мен каби бахтсиз, мен каби ғовғаси кўп сизни зериктириб, жондан тўйдирган бўлса, ажаб эмаски, қоча бошлагансиз... Қочсангиз қочиб кўрингиз, аммо мен бу кундан бошлаб бировларни кувишка бел боғладим: отам билан онам рафокатларида хизматингизга – чўрилигингизга эрта-индин юраман, суйганингиз кундошим олдида қадр қийматимнинг нима бўлишини ҳам биламан... Сиз олийжанобсиз: эски қадрдонлик ҳурматига кўнгил учун кулиб боқарсиз... Лоақал шугина билан ҳам бахтсизни масъуда қиларсиз..."(299).

Абдулла Қодирий ушбу мактубда ўз хусну камоли ва қадрини яхши билган Кумушнинг бугун боришини ўз Отабекига бағишлагани, аёллик жамоли-ю қизгин муҳаббатини илҳомбахш сатрларда гўзал бир тарзда ифодалаган. Умуман, Абдулла Қодирий қахрамонлар тилига катта эътибор беради. Бу ҳол, айниқса, қахрамонларнинг ёзишмаларида ёрқин намоён бўлади. Бу хатлар ёзувчига қахрамонларнинг бой маънавий оламини теран очиш имконини беради. Кумушнинг Отабекка йўллаган мактуби унинг яхши ният, шафқат, мурувват, самимият ва садоқат каби хислатларини ифодалашга мос тил билан ёзилган.

Энди бу мактубни Шириннинг Фарҳодга йўллаган мактуби билан муқояса этайлик:

“Меҳнат–машаққатларнинг рамзи бўлган бу хат куйиб ёнаётган бир шамъдан парвонага эмас, бир самандардан бир оташихонага, яъни мендай бир заиф ва хаста жондан, малолат қалъасининг посбонидан ғаму дарди фироқи тоғ тоғ бўлган, дард–андух тоғида қалъа тузган сенгадир...

... Нима бўлар эдики, зулмки касб қилиб олган фалак мени бир умрга сендан ажратмаса! Юрар вақтингда йўлдошинг бўлсам, дам олган чоғларингда қўлингдан ушлаб юрсам. Кундузлари сенга куёш каби суҳбатдош бўлиб, кечалари соя янглиғ бирга ўлтирсам. Дунёнинг ўчакишидан кафтингга тикан кирадиган бўлса, мен кипригимни игна қилиб, уни олиб ташласам. Кундузлардан озор чекиб, бетоб бўлган вақтларингда доим бошинг қўйнимда бўлса. Агар ётадиган ўрнингда чўп–хашак кўрсам, кани энди сочим билан уни ҳеч кимга билдирмай супуриб ташласам.

Кўнглингда агар гарддан қайғу бўладиган бўлса, кўз ёшларим билан ер юзига сувлар сепсам. Агар бошингга азоб–уқубат шоми муттасил тўшадиган бўлса, юзимни очиб, ундан куёшни кўрсатсам. Агар узун кунлар сенинг “жонингга қасд қиладиган бўлса, мен сочимни тўзғитиб, сенга анбар ҳидли тунларни еткурсам. Юзумни юзингдан олмасдан, кўз ёшларингни енгим билан артиб юрсам”. (539–540).

Лайлининг Мажнунга мактуби, Шириннинг мактубига қараганда, Кумушнинг Отабекка ёзган хатига кўпроқ, ҳамонхангдир. Лайли Навфалнинг қизига уйланмоқчи бўлган Мажнундан ўзини унутмасликни сўрагани каби Кумуш ҳам Отабекдан, эски қадрдонлик хурмати, Зайнабдан фарқли ўлароқ, ўзига гоҳи–гоҳи марҳамат этишини сўрайди.

“Хитой нақшларига ўхшаган бу сатрлар бир шикастанинг бир хастага ёзганларидир. Яъни: мен зору мубталодан, балодан қутулмаган сенгадир.

Яна мана шундай афсоналарни ҳам айтадилар, гуё сен Навфал билан тил бириктириб, унинг безалган уйига кўз ташлаб, кизига уйланмоқчи бўлиб, оғиз солибсан. Бахтинг ёр бўлсин, биллоҳ, мен бунга ишонмадим. Сенинг мақсадинг шундай бўлса, менинг ҳам мақсадим шудир. Бир куни боғда томоша қилиб юрганимда, у санамни кўрган эдим. Ўзи дуруст, элга меҳрибон, яхшигина жон деса ҳам бўлади. Ҳақ таборак сенга йўлдош бўлсин! Бу хайрлик ишинг муборак бўлсин. Ўша билан хуррам бўлган чоғларингда бу ҳастани ҳам гоҳ-гоҳ эслаб қўй! Инсофни ҳам тарк этмагин, мени ҳам бир йўла унутиб юборма!”¹.

Ошиқ, аҳлининг ҳаддан зиёд камтар-камсуқумлиги, маъшуқа олдида ўзини фақир ҳақир кўриши, хору хасдан ҳам кам ҳисоблаши – Шаркда кенг тарқалган анъаналардан. Хусусан, ёзма адабиётда бу кенг истифода этилди ва ривожлантирилиб, ўзининг авж нуқтасига етди. Бу таъсирнинг изларини биз нафақат Фарҳод билан Мажнун, балки Отабек мактубларида ҳам кўрамыз. Ўз душманларидан қасос олган Отабек Тошкентга жўнаш олдидан Кумушга бир мактуб қолдириб кетади. Унда, жумладан, ўқиймиз:

“...Ўйингиз орқасида қилган адабсизликларим, хунхўрликларим учун мени кечирингиз... Чунки мен бу ваҳшийликни ишлашда ихтиёрсиз эдим: Ҳаётингизнинг, номусингизнинг сакланийши буни тақозо этар эди... Албатта. Мен ишонаманким, сиз маним бу яхшилигим учун миннатдорлик қиларсиз. Лекин мен бу миннатдорликка ўзимни сазовор ҳисоблай олмайман.

Мен ўшал кун кечаси душманлардан бирини ўлдирдимда, сўнг даражада заифландим, иккинчи душмандан енгилишимни ва кўйингизда жон беришимни аниқ билиб,

¹ Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1990. 316-318-бетлар (кейинги иктибосларда фақат китоб саҳифаси кавс ичида кўрсатилади).

роҳатланиб кетдим... Маним учун кўйингизда ва аёғингизда
учида жон бериш жуда ширин эди ва кўбдан бери ғоям эди"
(264).

Энди Қиёс учун Фарҳоднинг Ширинга йўллаган макту-
бини насрий баён асосида келтирайлик:

"Меҳнат-машаққат ўтининг достони бўлган бу мактуб-
нинг қораламаси ғам-ғусса тутунидан нишонадир. Бу хат
тикандан сарвқомат ёсуман гулига, янада тўғрироғи, дўзах-
дан жаннат гулига йўлланмоқда...

...Мен шундай зору ожиз бир чумолиманки, мендай
ожиз чумолини бошқа топиб бўлмайди. Менинг олдимда
оддий бир кесак ҳам бало тоғидай, ҳар қандай тола ип эса
аждаҳо бўлиб кўринади. Шундай вазиятда сенинг ғаминг
менга куч ва ҳарорат беради. Ана шу дардни тортишдан
жонли қувват топади ... (543-545).

Кўрамизки, Отабекнинг Кумуш қаршисида ўзини ғоят
хоксор тутишининг адабий илдизлари йўқ эмас. Нафақат
Фарҳод, балки Мажнун ҳам ўз қалбининг мумтоз юлдузи
олдида ўзини тубан ҳисоблайди. Бир томондан, Лайли
ишқида мажнун бўлган Қайснинг бундай ҳолатга кириши
ажабланарлик эмасдир. Лекин Чин шахзодаси, ҳар томон-
лама баркамол йигит Фарҳоднинг Ширин кўйида адо бў-
лиши-ю ўзини ожиз-у нотавабон билиши бошқа миллий
урф-одатлар асосида тарбияланган кишига эриш туюлиши
мумкин. Лекин гап шундаки, Шарқда қабул қилинган тао-
милга кўра, хат ёзувчи киши хат ёзилган кишига нисбатан
ҳурматини баланд пардада ифодалаш ниятида ўзини ғоят
камтарона тутди. Ошиқлар эса ўзларини маъшуқа қар-
шисида паст тутишлари ва ишқий нолаларга мойил бўлиш-
лари билан маъшуқани илоҳийлаштирадilar. Ишқ ва ишқ
маъбудаси бўлмиш Аёл Шарқ адабиётида шундай йул
билан ҳам улуғланади.

Илму ҳунарда тенгсиз Фарҳоднинг аслида кимлигини билган Михинбону унга беҳад меҳрибончиликлар кўрсатади, доимо унинг аҳволидан хабар олиб туради.

“Бу меҳрибончилик кундан-кунга ортиб бора бошлади. У: – Шундай асл йигит менга фарзанд бўлса, нима киларди?! – деб ҳавас киларди” (476).

Отабекнинг илму одоби, ўзини тутиши, ҳушмуомаласи, камтарлиги, келишган қадду баста, ярашган хатти-ҳаракатини кўрган Мирзакарим қутидор ҳам уни куёв қилишни астойдил орзу қилади ва совчиликка келган Зиё шоҳичининг сўзларига жавобан дейди: “Отабек каби бир йигитни ўгул қилиш шарафига ноил бўла олсам, ўзимни энг бахтликл оталардан санар эдим...” (44).

Алишер Навоий дostonларининг Абдулла Қодирий романига таъсири қирралари факат қаҳрамонлар, уларнинг ташки ва ички кўринишлари, руҳияти, асар қурилмаси билан боғлиқ бўлиб қолмай, тил, услуб ва бадиий тасвир воситаларидан фойдаланишда ҳам кўзга ташланади. Чунончи, табиат манзаралари, қушлар ва ҳайвонларнинг ҳаракатидан қаҳрамонлар ҳолат-руҳиятини кенгрок очишда, асар мазмунини чуқурлаштиришда истифода этиш бунинг яққол мисolidир. Масалан, “Лайли ва Мажнун”даги ишқ даштининг тасвири билан “Хўжа Маъоз”да Отабек ўтказган тун манзараси ўртасида муайян умумийликлар мавжуд: ҳар иккаласи ҳам қаҳрамоннинг мажҳул ҳолати, мавҳум истиқболдан фол очади. Ёки Лайли ишқига банд бўлган Қайсининг булбул билан мунозараси-ю, ота-она орзуси билан иккинчи марта уйланиш хабарини Марғилонга олиб бораётган Отабекнинг баҳор завқи-ю тириклик шавқидан маст қалдирғочга ҳавас қилиши ўртасида ҳам муаллифлар маҳорати билан боғлиқ ворисий бир мушта-

ракликни, бадий тасвир анъаналари давомийлигини кўрамиз:

“Қайс булбул билан жўровоз наво қилар, фиғони булбулникдан ҳам ошиб тушарди. У булбулга қараб:

– Сенинг бундай нола қилишинг ўринсиздир, чунки ёринг билан биргасан; жойинг тоза гулшан, кўнадиган еринг эса гуллар шоҳида. Сен гулшанда ҳарам маҳрамисан, гуллар орасидаги суҳбатнинг азизисан. Гўё сен ўз макеингни писанд қилмайсан ёки ёр васлидан тўйдингми? Минг тил билан сайраб, ҳар шом ва саҳар ғавғо қилиб, овозинг билан элга озор бериб, ўзингни ошиқи зор қилиб кўрсатасан. Киши сен каби ишқдан сўзласа, ошиқлар бунга ишонармиди?.. Сен мубталолик ноласини чекмасанг ҳам бўлади. Сенинг олдингда висол боғи бўлса, менинг бағримда фироқ доғи бор; сенинг ёнингда баҳор гули бўлса, менинг кўнглимда фироқ тикани бор, – дерди” (275).

Ҳар гал Марғилонга қанот чиқариб учадиган Отабек бу гал оёғи тортиб–тортмай, оғир ўйлар, изтироблар юкини кўтариб, минг бир машаққат билан бормоқда. Атрофга баҳор сепини ёйган. Қиру адирлар, йўллар кўклам беағи билан безанган, бутун мавжудот тирикликнинг эрка бир шодлигига чулғанган бўлсада, уйғониш фаслининг бу завқу шавқлари унга татимайди, чунки у жондан азиз севглисига иккинчи марта уйланиш хабари – кундошлик совғасини олиб бормоқда. Шунинг учун ҳам ихтиёрсиз равишда теварак–атрофга қараниб борар экан, Отабекнинг кўнглидан шундай ўйлар кечади:

“– Ҳов ана бир қалдирғоч тўғрига қараб ўқдек отилиб борадир, учкан йўлида вижир–вижир сайраб ҳам кўядир. Қалдирғочнинг қайғуси йўқ, суйганининг олдига тезроқ етиш учун шошадиргандир; сайроғи ҳам суйганининг кўриш шодлиги учундир... Бахтлик қалдирғоч: олган совғаси

ҳам кўркунч эмасдир, ота-онасининг ҳам орзу-ҳаваслари йўқдир. Уларнинг турмуш қонунлари жуда енгил, икав-икав, суйган-суйганини оладиларда тоғларда, ерларда, кўкларда учиб юруйберадирлар. Мен ҳам шу қалдирғочдек унинг сари отилиб, вижир-вижир сайраб учар эдим...

“Ўткан кунлар”да қадимдан қолиб келаётган урф-одатлардан бири йигит-қизларнинг ўз ихтиёри билан эмас, балки ота-она хоҳишича никоҳ қилиниши ўзининг оқибатлари билан очиб берилган. Бир-бирин ўзи топиб, севишган Отабек билан Кумуш қанчалик бахтли, саодатли эдилар-у, ота-она орзу-ҳаваси билан келин бўлган Зайнаб қанчалик бахтсиз эди. Бугина эмас. Бу ярамас урф-одатларнинг қасри бошқаларга ҳам уради: бутун бир севги қасри барбод бўлади: Кумуш фожиали ўлим топади, Отабек учун ҳаёт ўз маъносини йўқотади, Ёдгорбек етим қолади, Зайнаб жинни бўлади; Мирзакарим қутидор билан Офтоб ойим кўзларининг оқу қорасидан ажралиб, бир умрлик қайғу-алам чоҳига тушган бўлсалар, Юсуфбек Ҳожи билан Ўзбек ойим ҳам тирик туриб Отабекдан маҳрум бўладилар.

Бу, мазкур одатларимиз таъсир доирасининг нақадар кенглиги, улар келтирадиган қайғу ва кулфатнинг нақадар кўплигини кўрсатиб турибди.

Абдулла Қодирий ўзбек халқининг маиший ҳаёти ва психологиясига тегишли кўз илғамас майда урф-одатлар, икир-чикирларни маҳорат билан акс эттирган. Энг муҳими, бу урф-одатлардаги майда-чуйдалар, психологиядаги элементар ҳолатлардан йирик ижтимоий маъно чиқарилган ёхуд улар йирик ижтимоий маъно уфуриб турган воқеалар билан боғлиқ, ҳолда акс эттирилган “Ўткан кунлар”даги Отабек ва Кумуш фожиалари фақат ўша даврлардаги хон истибдоди, бу истибдод натижасида пайдо бўлган ўзаро қарама-қаршилик ва қирғинларгагина боғлиқ эмас,

балки ўша даврларда халқ психологиясидан мустаҳкам ўрин олган баъзи урф-одатларга, жумладан, ёшлар ҳаёти учун ҳеч қандай аҳамияти бўлмаган “ота-она орзу-хаваслари”га ҳам боғлиқ. Абдулла Қодирий қаҳрамонлар фожиасини ишонарли қилиш, унинг таъсирини ошириш учун ўша чиркин одатларни ниҳоятда санъаткорона тасвирлаган. Шу хилдаги ҳаёт учун зарарли урф-одатларнинг, психологик ҳолатларнинг тасвирини биз унинг бошқа асарларида ҳам кўрамизки, мазкур асарларнинг сюжет ривожини, конфликт зиддиятларини шусиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Даврнинг адолатсизлиги ва баъзи одатларнинг ярамаслигини кўрсатиш – “Ўткан кунлар” романининг мазмунмундарижасини ташкил этади. Бу нарса асарда асосан Отабек ва Кумуш образларида ўз аксини топган. Зеро, улар айна шу нарсаларнинг қурбонига айланадилар.

Лайли ҳам ана шундай урф-одатнинг қурбони бўлди. Биргина ўзи эмас, ёш Мажнуннинг ҳам умри ҳазонликка юз тутди. Ота-онаси ҳам шу ғамда дунёда ўтдилар. Чунончи, Лайлининг ота-онаси сўнгсиз ғам-қайғу гирдобида қолдилар. Қариндош-уруғлар ҳам ҳасрат оловида ёндилар.

Гарчанд Мажнун севгани билан қайта топишган бўлса-да, мазкур одатларнинг омонсиз кули Навфалнинг қизига ҳам анча-мунча озор етказди...

Қодирийнинг калдирғочни – оддий бир қушни коинот гултожи бўлган инсондан баланд қўяётгани бежиз эмас. Ярамас урф-одатлар асоратида қолиб, ўз эркини бўғаетган, ҳаётини заҳарлаётган одамлардан эркин қушлар минг марта яхши ва бахтлидир.

Шириннинг Фарходни ва Кумушнинг Отабекни кўриб қолганидан кейин улар руҳиятида кечган ғалаёнлар, уларнинг ҳолат-қайфиятлари орасида ҳам ўхшаш жиҳат мавжуд:

“Энди Ширин ўзининг мунгли кўнгли учун чора, яъни Фарҳодни қандай қилиб кўриш иложини қидира бошлади. Бир хилват жойни топиб, унга қарамоқчи бўлди. Шундай бўлсаки, бу уни кўрсин-у, у буни кўрмасин. Мабодо кўриб қолгудай бўлса, у яна ҳушидан кетиши, сирнинг пардаси кўпроқ очилиб қолиши мумкин, деб ўйларди у...

... Ширин айрилиқда зор, окшомдан тонггача бедор эди. Дардини айтишга бирорта ҳамдарди йўқ, тонгда ҳам, окшомда ҳам на уйқусида ҳаловат бор эди, на овқатида. Ҳамдам бўладиган кишиси йўқ, аҳволини айтай, деса, номуси йўл кўймас эди. Фарҳоднинг олдига борсам, у сабру қарорини йўқотади, деб унинг олдига боришдан ҳам ўзини тиярди. Бу гулюзли бормайман, деса, ҳазин кўнглининг чидами тугаб борарди. Шўрлик Шириннинг жони айрилиқ ўтида ёнар, унинг дарди эса бедармон эди” (476– 477).

Ширин-ку ўз ошиғининг кимлиги ва қаердалигини билади, лекин Кумушга севгилисининг жон олгучи сиймосидан бўлак ҳеч нарса маълум эмас. Шунинг учун ҳам у ғам-қайғу гирдобида қолади, кўнглига ҳеч нарса сиғмай, тумтайиб олади, нукул хаёллар суради, “намозшомгул каби ёпиқ” бўлади (31). Унинг тўйга қаршилиги, бутун маросимларни йиғи-сиғи билан ўтказганлиги ҳам худди шу – ўз кўнглидаги йигитга узатилаётганлигини билмаганидан эди. Шунинг учун ҳам чимилдикда бегона бир йигитни эмас, балки ўз кўнгил тилашни учратиши унинг учун чиндан-да кутилмаган бахт эди:

“ – Сиз ўшами?

–Мен ўша, – деди бек. Иккиси ҳам бир-бирисига беихтиёр термулишиб қолдилар.

Кумушбиби оғир тин олиб:

–Кўзларимга ишонмайман, – деди.

Отабек кўзларини тўлдириб қараб:

– Мен ҳам, – деди...

Кумушбиби Отабекнинг юзига узоқ тикилиб турди–да:

– Кутилмаган бир бахт, – деди ва ўзининг отидек бир нарсанинг товуши каби қилиб кулиб юборди. Бу кулиш ҳовлиларгача эшитилди...” (61).

“Ўткан кунлар”да асарнинг бошлариданоқ кўзга ташланадиган ёзувчи услубига хос хусусиятлардан бири, айтиб ўтганимиздек, тасвирда воқеаларнинг маълум бир томонини сир сақлашдир. Чунончи, бир неча кундан бери бошқача бўлиб, “қандоқдир бир хаёл ичида” юрувчи ва “шунинг сингари хаёл ичида барчани унутиб”, “бошқа ишларга эътиборсиз ва парвосиз” бўлган Отабек каби Кумуш билан ҳам бир воқеа юз берган. Аммо ёзувчи ўша нимадир воқеа билан дарров таништира қолмайди, сир сақлайди. Аммо ҳали ўқувчига аниқ бўлмаган воқеа муносабати билан ёзувчи қаҳрамон психологиясида рўй бераётган маълум бир ўзгаришларга ишора қилади, уларни тасвирлайди. Кумушбибининг руҳиятидаги ўзгариш кишини шубҳага солмай қўймайди.

Отабекка унаштирилган Кумушбибининг ҳолатини ёзувчи шундай тасвирлайди:

“Кумушбиби бир нечча фурсаткача шу кўйи бурканиб ётди. Сўнгра ўрнидан туриб ташқари ҳавлига қараб кетди. Кўб йиғлаганликдан кўзлари қизарган, қовоқлари шишкан, юзлари бўрткан эди. Аммо бу ўзгаришлар унинг хуссини, латофатини бир зарра ҳам камитмай, балки ўн қайта оширган эдилар. Ташқарига чиққандан кейин айвоннинг тумшугига келиб улгурди ва ўнг қўлининг кафтига юзини олиб, фикрга тоқди. Шу ҳолда узоқ қолди. Шундан кейин ул қўлини юзидан бўшатдида, энтикиб дам олди ва кимнидир излагандек, кимнидир куткандек теварагига қараб қўйди...

– Ариқ, бўйи, сирлик ариқ бўйи.

Ёшлиқ кўзлар ариқ бўйига тушиб, нозик оёқлар ариқ бўйи томонга ҳаракатландилар. Ул ариқ бўйига еткач, маълум ўринга сакраб ўтдида, чўнқайди. Бир ҳовуч сув олиб юзидан тўкиб туширди ва оҳистагина йўлак томонга қараб олгандан кейин сувнинг оқишига кўзини тикди. Кумушнинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлига ҳеч ким тушинмас, магар шу ариқ, бўйи тушингандек, билгандек.. ” (50-51).

Бу сир никоҳ кечаси – Отабек билан Кумуш ёлғиз қолганларида тақдир марҳамати билан ўз ҳушини ўғирлаган йигитга турмушга чиққан Кумушнинг ҳайрат ва ҳаяжон билан айтган: “Сиз ўшами?” деган хитоби орқали очилади. Таҳорат олиш учун кутидорнинг ташқарисидаги ариқ бўйига тушган Отабек тасодифан нима юмуш биландир меҳмонхонадан чиқиб келгучи фариштага кўзи тушди. Кумуш ҳам ариқ ёқасига келиб тўхтаган бежирим йигитка беихтиёр қараб қолди. Ихтиёрий эмас, ғайри ихтиёрий иккиси ҳам бир-бирисидан бирмунча вақт кўз ололмадилар. Ниҳоят, Кумуш нимадандир чўчигандек бўлди, енгилгина бир ҳаракат билан ўзини ичкари йўлак томонга бурди. Бу бурилишдан унинг орқа ўнгини тутиб ётган қирқ кокили тўлкинланиб кетди. Кумуш ичкарига қараб чопар экан, йўл устидан ариқ бўйида қотиб турган йигитка яна бир қараб қўйди ва бу қараишда унга енгилгина бир табассумни ҳадя қилган эди....

“Кумушбибининг юқорида “Сиз ўшами?” деб сўраши шунга биноан бўлиб, аммо унга масаланинг онглашилмай қолиши ва чин бахтни – билъакс кутиб олиниши қизиқ эди. Шундай қилиб, икки ёшнинг биринчи ҳам соф муҳаббатлари ковишиш билан натижаланди” (61-62).

Кумуш – соф муҳаббат ва тоза қалб эгаси. У хулқ-атворда, юриш-туришда, атрофдагилар билан муносабатда

окила аёл сифатида таассурот қолдиради. У Отабекнинг ота-она орзуси билан бошқага уйланишини эшитиб, қаттиқ, изтиробга тушса-да, Отабек муҳаббатига бўлган ғоят қаттиқ ишончига таяниб ҳамда бу иш унинг истагидан ташқари бўлаётганига чуқур тушунган ҳолда, ғавқулодда олижаноблик билан: “Мен рози, мен кўндим”, деб юборади (151). Кумушнинг бу сўзида ҳам рашк, ҳам кўрқинч, ҳам оққўнгиллик мужассамдир. Шунинг учун Отабек: “Кўнглингиз фаришталар кўнглидек” (151), деб Кумушни фариштага ўхшатади.

Алишер Навоий анъаналарини давом эттирган Абдулла Қодирий Кумуш образи орқали – ишк-муҳаббат туйғусининг бани башар ҳаётида нечоғлик муҳим ўрин тутишини кўрсатади. Навоий ва Қодирийлар куйлаган муҳаббат тарихи шуниси билан эътиборлики, ҳар иккала асар қаҳрамонлари ёлғиз ўз муҳаббатлари қобиғига ўралиб колмайдилар. Уларни бирлаштирадиган нуқта теран ижтимоий мазмун билан суғорилган.

Ширин ва Кумуш муҳаббатига банди бўлган Фарҳод ва Отабек руҳий ҳолатида ҳам ўхшаш жиҳатларни кўрамиз. Иккаласи ҳам дастлаб ўз дардини пинҳон тутаяди. Агар Ҳасанали паришон, ўйчан бўлиб қолган Отабекнинг сирини “...қора кўзлари, камон қошлари...” (24) деган сўзлашларидан Ҳасанали билиб олган бўлса, бутун дунёдан, одамлардан кўл юзган Фарҳод “тани”нинг заифлиги тундан-тунга ортиб, кундан-кунга кўпайиб борарди.

У фиғон тортмаслик учун оғзини қанча берк тутмоқчи бўлса, шунча кўп беихтиёр нола чекиб юборар эди. Илгарилари табиасти анча мустаҳкам эди. Танида ҳам кучлилиги, соғломлиги сезилиб турарди. Энди у ўзини тутишга бениҳоя уринса ҳам кўп-кўп фиғонлар тортиши аҳволини билдириб кўяр эди” (448).

Романтик дostonларнинг қаҳрамонлари одатда кутилмаган сабаблар туфайли муқаррар бахтсизликдан сакланиб қоладилар. Чунончи, никоҳ кечаси хурсандчилигидан кўп ичиб кўйган Ибн Салом хафақон касали тутиб, ҳушидан кетиб йиқилади ҳамда Лайли ундан халос бўлади. Ширинни кўлга киритиши аён бўлиб қолган Хисравни кутилмаганда ўзининг ишқдаги рақибига айланган ўғли Шеруя ўлдириб қўяди. Азизи Миср бир неча йил Зулайҳо билан бирга яшаган бўлса ҳам унга сира яқинлашолмаган эди. Зулайҳонинг икки елкасида кўринган икки аждар унга монъелик қиларди¹.

Қодирий эса реалистик “йул”дан боради: никоҳ кечаси Комилбек Кумушга етиш йўлида ўлиб–тирилаётган Ҳомид томонидан ўлдирилади. Бу ҳаёт ҳақиқатига яқин. Чунки агар Кумуш Комилбекка тегса, ҳар қандай ҳолатда ҳам унинг Отабекдан ажралиши аниқ эди. Бинобарин, ўз душманларини ер билан яксон қилган Отабекнинг Кумушни кўрмай Тошкентга қайтиб кетишининг сабабларидан бири ҳам Комилбек номининг севишганлар орасига тушиб қолиши эди: Отабек Кумуш мени унутиб, Комилбек ёди билан яшай бошлаган, деган шубҳага борган ва бу табиий эди.

От миниб, Фарҳод ҳузурига йўл олган Ширин билан ҳаммомдан чиқиб, кизлар мажлисига келган Кумуш тасвири ўртасида ҳам муштаракликлар кўрамиз. Бу, муаллифларнинг ўз қаҳрамонларини тўғридан–тўғри таърифламай, балки муайян вазият билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирлашларида ҳам намоён бўлади.

Чунончи, “Ўткан кунлар”да ўқиймиз:

Шу чокда бизга Отабек керак эди! Нега десангиз, ул келсин эдида, суйганини бир кўрсин эди: ҳаммом билан ул... фақат жонгина сўрайдир, мажруҳ кўксларга у ўққина

¹ Қаранг: Юсуф алайҳиссалом қиссаси // Шарк, юлдузи. 1994. – № 1–2. – Б.68.

отадир... Бошдағи оқ шоҳи рўймол, ичдағи оқ шоҳи кўйнак, устдағи оқ кумуш заррин сирилган пўстин, бағбақаларни ўраб ўпиб турган ёқа кундузларининг келишкани, солиниб тушкан қора жинггила сочларнинг бўйин теварагига чирмашкани, хом нукра юзларнинг бўғриққани..." (53–54).

Навоий Шириннинг қизил рангли отга минганини шафққа ой минди, деган ташбеҳ орқали ифодалаган:

“Пари юзли Ширин девзод отини шундай чоптирардики, натижада юзи терлаб, гул япроғига шабнам тўкилгандай бўлди... Жинггалак, қора мушкдай хушбўй сочларининг устидан юзига парда тортилган бўлиб, гўё қора шомни ой чекилтириб келаётгандек эди.

Юзининг атрофига таккан дур ва марваридлари куёш атрофидаги юлдузларни эслатарди...

Кулоқларига осган қимматбаҳо дурру гавҳари гўё ой атрофидаги Зухра ва Муштарий юлдузларига ўхшайди. Қадди–қомати гул рангли шамшод, шамшод ҳам эмас, гул ҳам эмас, гул танли сарв дарахти сингари эди...

У отда кетиб бораркан, оти тоғнинг белини букар, от устида ўзи эса хуснининг жомидан маст эди. У гўё осмон отида борар, от ҳам, куёш ҳам эмас, балки дев устида бир пари борар эди. У отини қайси томонга бурса, замон аҳли уни узокдан кўриши билан “Алҳазар!” дерди” (469–471).

Абдулла Қодирийнинг адабий муваффақияти ва ёзувчилик маҳорати шундаки, у Фарҳод ва Ширинга ўхшаш халқ орзу–умидларининг тажассуми бўлган қаҳрамонларни яратишни ҳавас қилибгина колмай, улар муқобилига қўядиган даражада юксак истеъдод билан ишланган Отабек ва Кумуш образларини ҳам ярата олди. Халқ орасида машҳур бўлиб кетганлиги, шоирлар қаламига, хонандалар кўшиғига тушганлиги адибнинг Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун, Баҳром ва Гуландом, Вомиқ ва Узро,

Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам, Алпомиш ва Барчин каби суюкли ва ўлмас қаҳрамонлар силсиласини Отабек ва Кумуш образлари билан бойитди.

Ўзбек оғзаки ва ёзма адабиётида ўз анъанасига эга бўлган бу хил хусусиятлар, нарсага хос эпикликни ташкил этувчи усул ва воситалар Абдулла Қодирий томонидан реализм “декча”сида қайта ишланди. Ёзувчи, ўзи айтмоқчи, асарни ёзишда доимо ўқувчи оммани кўз ўнгида тутган; бу асар билан халқимиз рағбатини мумкин қадар янгиликка тортишга интиланган, айти пайтда шу кунгача ўрта аср достончилиги ва ҳикоянавислиги билан озиқланиб келган халқнинг завқини, савиясини назарда тутиб, мумтоз адабиёт усулларида ҳам онгли равишда фойдаланган. Қисқаси, бу роман тил, ифода тарзи жиҳатидан эски наср билан янги, реалистик наср, қолаверса, бутун бошли мумтоз адабиётимиз билан янги ўзбек адабиёти орасидаги олтин кўприк вазифасини ўтади.

Хулоса қилиб айтганда, Абдулла Қодирий буюк Алишер Навоий анъаналарини насрга шунчаки кўчирмади, балки уларга ижодий ёндошган ҳолда, эпик тасвирга асосланган реалистик роман жанрининг янги ва юксак намунасини яратди.

ҚОДИРИЙ ИЖОДИГА ВОРИСЛИК

Абдулла Қодирий асос солган “янги романчилик мактаби”ни давом эттирган адибларнинг Қодирий ижодидан қай йўсинда таъсирлангани, илҳомланганини тадқиқ этиш ҳозирги адабиётшуносликнинг долзарб муаммолари сирасига киради.

Шу ўринда алоҳида эътироф этиш керакки, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор ва Шухрат ижоди, бадиий маҳорати ҳақида адабиётшунос – танқидчилар томонидан жуда кўп ибратли фикр ва мулоҳазалар билдирилган ва ҳа-
нузгача уларнинг янги қирралари эътироф этилмоқда. Биз эса бу уч адибнинг романлари хусусида фикр юритамиз.

Ўзбек халқини янги “замоннинг “Тоҳир ва Зухро”лари “Чор дарвеш”лари, “Фарҳод ва Ширин”лари, “Баҳромгўр”лари билан таништириш”ни мақсад қилган Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи Отабек ва Кумуш муҳаббати асосига қурилиб, уларнинг бахтига кўз тиккан худбин Ҳомид ва кундошлик балоси натижасида хазонга айланган муҳаббат тарихини ёритишга бағишланган бўлса, Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романи буржуа миллатчилиги ғоясини фош қилиш, уларнинг разил башараларини очиш баробарида романнинг асосини ташкил қилувчи ғоявий ният худбинликни ёхуд индивидуализм иллатини бадиий талқин қилади. Шухратнинг “Олтин зангламас” романи эса ўзбек адабиётида қатағон йиллари ҳақидаги биринчи асар бўлиб, у кескин тўқнашувлар, ўткир конфликтлар асосига қурилгандир.

Хўш, бу учала романдаги образларнинг характеридаги умумийлик ва ўзига хослик нималарда кўринади? “Ўткан кунлар”, “Сароб” ва “Олтин зангламас” романларини қиёсий ўрганиш асносида адибларнинг характер яратиш маҳорати,

ўзига хос услубини кўрсатиш, асар поэтикаси, композицияси ва сюжети, тили ва бадиий тасвир воситаларини, шунингдек, романлар орасидаги муштарак, вобаста жиҳатларини тадқиқ қилишга ҳаракат қиламиз.

Шу ўринда “Ўткан кунлар” романидаги салбий қаҳрамонлардан бири Ҳомид, “Сароб” романидаги бош қаҳрамон Раҳимжон Саидий ва “Олтин зангламас” романидаги Мирсалим образлари хусусида тўхталишни лозим кўрдик. Чунки, Ҳомид, Саидий ва Мирсалим образларида ўзаро ўхшаш, муштарак жиҳатлар кўп.

Маълумки, худбинлик инсоният тарихидаги энг қадимий ва энг хавфли иллатдир. Шу сабабдан адиблар бу шахслар тимсолида риёкорликнинг турли товланишларидаги кўринишларини тасвирлайди. Халқда “Одобни одобсиздан ўрган” деган мақол бор. Назаримизда, адиблар ҳам шу мақолга амал қилиб, инсоният маънавиятининг ана шу азалий душманига қарши қалам яланғочлаб жангга киришган. Демак, романларнинг асосий ғояси шундаки, улар бу образлар орқали худбинлик, сотқинликнинг ҳалокати муқаррар эканлигини кўрсатиш баробарида инсонларни хушёрликка ва эзгуликка чақиради.

Шу ўринда романдаги салбий қаҳрамонларни қиёслаш тўғрими, деган ўринли савол туғилиши табиий. Фикримизча, реалистик адабиётда қаҳрамон ижобий бўладими, салбийми, барибир, биринчи навбатда тўлақонли инсон бўлиши керак, унинг ҳар бир ҳаракати, қилиғи, сўзлари ҳам бақувват ички мантиққа эга бўлмоғи, китобхонни ҳеч қандай гап – сўзсиз ишонтирмоғи лозим. Бу тўғрида атоқли адабиётшунос олим Озод Шарафиддинов шундай дейди: “Агар ёзувчи ижобий образ яратаяпман деб, уни мактаб кўкларга кўтарса, фақат ажойиб фазилятлар – у, нодир сифатларининг эгаси қилиб тасвирласа, образ эмас, чучмал

сиропдай меъдага тегадиган фаришта мижоз схема туги-
лади, холос. Ижобий қаҳрамон ҳам салбий қаҳрамон ҳам
муштарак бадият қонунлари асосида яратилмоғи керак¹.
Чунки, асар ўқувчини ҳаяжонга сола олмаса, унинг эстетик
дунёсини бойита олмаса, унинг яхшиликка ва ёмонликка
муносабатини ўткирлаштира олмаса, унда нималар айтил-
масин, қандай мавзу ва муаммолар қўйилмасин, у ҳақиқий
санъат намунаси бўла олмайди. Шу сабабдан ҳам бу у
романдаги салбий характердаги қаҳрамонларни танқидий
кўз билан ўрганиб, улардаги нуқсонли хислатларни кўрсати-
тиб беришни мақсадга мувофиқ кўрдик. Романлардаги сал-
бий персонажларининг мудҳиш башараси уларнинг хатти-
ҳаракати, психологик тасвири билан тўлдириб мукаммал-
лаштириб берилган.

Абдулла Қодирий Ҳомид образини яратар экан, роман
бошидаёқ уни шундай тасвирлайди: "...узун бўйли, қора
чўтир юзли, чағир кўзли, чувоқ соқол, ўттуз беш ёшларда
бўлган кўримсиз бир киши эди. Бу йигит яхшигина дав-
латманд бўлса ҳам, лекин шуҳрати нима учундир бойлиги
билан бўлмай, "Ҳомид хотинбоз" деб шуҳратланган, киши-
лар Ҳомид орқасидан сўзлашканда унинг отиға тақилган
лақабни қўшиб айтмасалар, ёлғиз "Ҳомидбой" дейиш ила
уни танита олмайдилар"². Ёзувчининг шу сўзларини ўзиёқ,
кўз ўнгимизда унинг қандай одам эканлигини кўрсатади.
Романда Ҳомид икки уйланган бўлишига қарамай, яна ўз
шаҳвоний ҳирси йўлида яна уйланишни мақсад қилиб, бу
йўлда ҳар қандай ножўя йўлдан тоймайдиган кимса сифа-
тида кўз ўнгимизда намоён бўлади. Отабекнинг
Марғилонга келиши муносабати билан уни кўргани келган

¹ Шарафиддинов О. Абдулла Қаҳҳор. Эссе. –Т.: Ёш гвардия, 1998. –Б.63.

² Қодирий А. Уткан кунлар. Танланган асарлар. –Т.: Шарқ, 2014. –Б.7 {Бундан кейинги
иктибослар шу нашрдан олинади бети қавс ичида кўрсатилади}.

Раҳмат, Ҳомиднинг ўзаро суҳбатида Ҳомиднинг қиёфаси ёзувчи томонидан тўлалигича очиб ташланади: “–Хотинга мувофиқ бўлиш ва бўлмасликнинг унча кераги йўқ, – деди Ҳомид эътирозланиб, – хотинларга “эр” деган исмнинг ўзи кифоя... мувофиқ келмас экан, мувофиқини олиб, хотинни икки қил! Буниси ҳам келишмаса, учинчисини ол.. Қамчинингдан қон томса, юзта хотин орасида ҳам роҳатланиб, тириклик қилоласан! Мен бу кунгача икки хотин ўртасида туриб жанжалга тўйгунимча йўқ, аммо хотинни учта қилишга ҳам ўйим йўқ эмас!” (10–11-бетлар).

Абдулла Қаҳҳор яратган образ эса буржуа худбинлигини ўзида мужассамлаштирган мукамал образ бўлди. Асарнинг бошларидаёқ ёзувчи Саидий шахсида худбинлик ниш уриб турганлигини таъкидлайди. Саидий Мунисхонни биринчи бор учратганидаёқ яхши кўриб қолади. Унинг кўнглидан ўтказган биринчи нияти қуйидагича эди. “Шу қизнинг бошига бир фалокат тушса-да, қутқарадиган киши ягона мен бўлсам”¹. Бу сўзлар Саидий шахсининг асосий мақсад йўналишини, яъни унинг худбинлигини белгилайди.

“Олтин зангламас”даги Мирсалим-чи? Романнинг бош қаҳрамони Содиқ шаҳарга келиб илк бор “сурма ранг дўппили сертакаллуф”² киши Мирсалимга дуч келади. Мирсалимнинг ҳимматига сазовор бўлади. Шундан кейин ёзувчи келгусида юз берадиган тўқнашувлар учун замин ҳозирлашга, аввало Мирсалим шахсиятини таърифлашга киришади. Мирсалим Содиққа ўзини яқин олиб, илтифот кўрсатар экан, бу тасодифий эмас, кўнглига туғилган ўй – режалар уни шунга даъват этади. Мирсалим “илоннинг оёғини санаган одам”, Содиқ шунчаки одамлардан эмас,

¹ Қаҳҳор А. Сароб. Асарлар. 5 жилдлик, 1 жилд. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1987. –Б. 35. (Бундан кейинги иқтибослар шу нашрдан олинади, бети қавс ичида кўрсатилади).

² Шўхрат. Олтин зангламас. –Т.: Шарқ, 1995. –Б. 18. (Бундан кейинги иқтибослар шу нашрдан олинади, бети қавс ичида кўрсатилади).

“ахир кўлидан бир иш келмас, шундай шахри азимга келармиди..., бунда албатта бир ҳикмат бор, кўтарилиши мумкин. Бугун ўқитувчи, эртага директор бўлмайди деб ким айтди! Ҳозир унинг ҳеч кими йўқ, айна пайт”(22-бет). Мана Мирсалимининг ўй – ҳаёли, худбин қиёфаси.

“Ўткан кунлар” романида Отабекнинг кўз остига олиб қўйган Кумушга уйланганидан ғазабланган “тусидан йиртқиқчилик, бир гуноҳсизнинг устига ҳужумга ҳозирланган ваҳшийлик белгилари” кўринган Ҳомид ўзининг разил режасини амалга ошириш учун кўрбошиникига боради ва Отабек, Мирзакарим қутидорга тухмат қилади. Бу ҳам иш бермагач, у яна қулай фурсат кутади, шунда Отабекнинг Тошкентдан қайта уйланиши у учун айна муддао бўлади. Ўзига ўхшаган шериклар топиб, улар ёрдамида ўзининг разил режасини амалга оширади. Отабек томонидан Кумушга сохта талоқ хати киргизиб, натижада қайнотаси томонидан Отабекни қувиб чиқарилишига сабабчи бўлади. Бу ҳам етмагандай Отабекнинг Содик ва Мутал ёрдами билан ўлдириш режасини тузади.

“Сароб” романида Саидий университетда ўқий бошлагандан кейин курсдошларини назар-писанд қилмайди, гуруҳдаги студентлар ўртасида “...кўпол, минг йил ўқиганда ҳам “нам” ўтмайдиган кўринган, аслида жисмоний меҳнат учун яратилганлари ҳам бор. Буларни кўрганда Саидий афсусланади эди: “Шулар ҳам студент!... Саидий кўпдан бери айтмоқчи бўлиб, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир куни дарсда кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган бир профессор айтади:

– Сиз университетга муносиб эмассиз, – деди у, Саидий “тўнгат” деб ном қўйган йўлгитга, – бориб кетмонингизни чопинг! (42-43-бетлар). Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандек яйради ва шу профессорни яхши кўрди.

Саидийнинг яхшигина таниш – билишлари бор эди. Эҳсон, Шариф, Шафрин. Лекин Саидий улар билан қўшилишни истамайди. Шариф билан Шафринни эса мутлоқо ёқтирмас эди. Улар мабодо Эҳсонни йўқлаб (Саидий Эҳсон билан бир хонада турар эди) келиб қолсалар ўзини ухлаганга солиб ётиб оларди, ўқиш ҳақида гапиришса, унга кўп ёқавермас ҳам эди. Улардан биронтасига маслаҳат ҳам қилмас, маслаҳат ҳам олмас, ўз дардини очиб ҳам гапирмасди. Саидийдаги бу кайфият, хусусан, Эҳсонни Москвага жўнатиш пайтида яққол кўринади “Эҳсонни кузатгани вокзалга кўп одам чиқади. Поезд жўнаб кетгунча Саидий ўлиб бўлди... Платформадан чиққандан сўнг Саидий булардан ажралиб кочиш йўлини излади ва эвини қилиб қочди” (62-бет). Мана, Саидийнинг асл қиёфаси.

Ҳаётда, шундай кишилар бўладики, улар ўзларининг худбин ниятларини яшира биладилар, маълум бир мақсадни кўзлаган ҳолда парда орқасидан туриб, асдойдил ҳаракат қиладилар ва шу саъйи ҳаракатлари ўлароқ кўпгина мувафаккиятларга эришадилар. Ҳомид ва Саидий ундайлардан эмас, лекин “Олтин зангламас” даги Мирсалимга бу хислат жуда мос.

Ҳа, Мирсалим ҳамиша ўз фойдасига иш кўради, бу гал ҳам шундай қилади, айна пайтда Содиқни тушовлаб олади, ёнгинасидан ховли-жой топиб беради, уйига чақириб, меҳмон қилади. Содиқ тез орада мактабда обрў-эътибор қозонади, каттага ука, кичикка ака бўлиб олади, буни кўрган Мирсалим бир жиҳатдан ҳасад қилади, иккинчи жиҳатдан унга ўзини яна ҳам яқин олади.

“Ўткан кунлар” романида ҳам худди шундай ҳолатга дуч келамиз. Салим шарбатдорнинг ўғли Комилбек Кумуш билан никоҳи бўладиган кун Ҳомид томонидан ўлдирганлигини гумон қилган уста Фарфи ҳамкасби Умарбекдан

эшитган сири ҳақида Олим ва Отабекка гапириб беради. Ўзининг айбсиз дор остига келтирганлиги ва кайинотаси томонидан бесабаб қувилгани сабабини тушунган Отабек, шундан сўнг, Ҳомид кирдикорларини очишга жазм қилади. Кумушга бир неча марта совчи қўйиб унга етиша олмаган Ҳомид энди яна бир кабиҳ режа тузиб, уни ўғирлаш на кечаси шаҳардан чиқариб юбориш маслаҳатини Содик ва Мутал билан тузади. Ўз шахсий манфаати йўлида ҳар қандай пасткаш йўлдан тоймайдиган, яъни тухмат қилиш, ҳийлаларига чув тушириш, ҳаттоки одам ўлдиришга бориб етган Ҳомид охир оқибатда Отабек томонидан фош этилади.

“Сароб” романида эса Саидий шахсиятида худбинликнинг туғилиши, унинг характеридаги иккиланишлар ва ниҳоят миллатчилар томонига ўтиб олиши ажойиб далиллар билан кўрсатилган. Ёзувчи ўз маҳоратини, бутун кучкуватини Саидий характеридаги мана шу этапларни кўрсатишга сарф қилган. Худбинлик, ўзининг алоҳидалигига, фавкуллоддалигига ишониш, ўзининг дохий, бошқаларни оми ҳисоблаш, ўз шахсига маҳлиё бўлиб, бугун оламни шунга мослаштиришга интилиш Саидийда яна бир хавфли касаллик – шуҳратпарастликни авж олдиради. Абдулла Қахҳор Саидийдаги бу иллат қандай куртак ёза бошлаганини ҳаётий деталларда, психологик жиҳатдан асосли лавҳаларда тасвирлайди. Худбинлик Саидийга ўқишда ҳам, дўстларига ҳам, атрофидаги ҳаётга ҳам лоқайдлик билан қараш ҳиссини туғдиради ва уни ҳаётда катта мақсаддан, олийжаноб эзгу ниятдан маҳрум қилиб қўяди. Ёзувчи роман охирида Саидийнинг ўз-ўзини ўлдиришни, яъни жисмоний ҳалокатини кўрсатади, бироқ ундан аввал роман воқеаларининг ривожидавомида унинг аллақачонлар маънавий ҳалок бўлганини чиройли тасвирлаб беради.

“Олтин зангламас” романидаги Мирсалимда ҳам Ҳомид ва Саидий каби худбинлик, кўролмаслик кучли бўлиб, у бутун хийла-макрини ишга солиб соддадил Содиқни лақиллатади. Жаннатнинг туғмаслиги унга қўл келади, қисқаси уни Жаннатдан совутиб, Мушарраф исми бошқа аёлга рўпара қилади. Эгри йўллар орқали кун кўришга одатланган Мирсалим Содиқ таъқибига учрагандан кейин ҳам ана шунақа йўл ахтаради ва ниҳоятда қабих ишга қўл уради. Содиқдан дакки еган ғаламисларни атрофига тўплаб, унинг устидан иғво тарқатади, ўша йиллардаги мураккаб вазиятдан фойдаланиб қолади. Содиққа “халқ душмани” ёрлиғини ёпиштиришга, уни асоссиз камашга мувоффақ бўлади. Содиқни қаматиб, ўрнига мактаб директори бўлиб олгач, мактабда ўз режимини ўрнатади. Шухрат бош қаҳрамон Содиқ тақдирига алоқадор янги конфликтлар тасвири билан бирга параллел равишда Мирсалим тақдирини ҳам ҳикоя қилиб боради. Мирсалим учун ҳам янги зиддият майдонларини белгилаб олади. Содиқнинг укаси Қодир ва унинг севиклиси, ўз қизи Азизани айириш учун, бир-биридан жудо этишга, Қодирни орадан йўқ қилишга кўп уринади, иғво, фиску фасодлар тарқатиб, Қодир бошига оғир савдолар солади, лекин у барибир ожиз қолади, муҳаббат қабихлик устидан ғолиб келади. Мирсалим эса ўз қилган хато гуноҳларининг қурбони бўлади.

Бу уч романдаги Ҳомид, Саидий, Мирсалим образларининг характеридаги умумийлик – худбинлик иллати уларнинг барчаси учун хос бўлса, ҳар бир образнинг ўзига хос индивидуал нуқсонли хислатлари ҳам мужассамлашган-ки, адиблар бунини шахслар тимсолида жонлантирган. Ҳомид нафақат хотинбоз, яъни аёлларга суяги йўқ кимса, балки унинг “Қамчингдан қон томса” дейишини ўзиёқ, унинг ўзига хос бағритошлик иллати ҳамучун бегона эмас эканли-

гини намоён қилса, Саидий шахсида эса ичиқоралик ва таъмагирлик иллоти шу даражада барқ урганки, бир кўришдаёқ ёқтириб қолган қизнинг бошига фалокат тушишини тилаши унинг кўнглининг кирлигидан, қутқарадиган киши ягона у бўлишини исташи эса таъмагирликдан далолат. Мирсалимда эса Содиқнинг ютуқларидан ҳасади келса ҳам, уни ўзини дўсти қилиб кўрсатиши – иккиюзламачилик ҳамда ўрнига эга чиқиш учун, Содиқни асоссиз қамалишига эришиши, унда сотқинлик каби иллат ҳам борлигини яққол ифодалаб беради.

Демак, юқоридагилардан ҳам кўриниб турибдики, ёзувчиларимиз ўз романларидаги қаҳрамонларнинг худбин қиёфаларини бир неча кўринишда: кўролмаслик, ҳасад қилиш оқибатида, тухмат қилиш, сохта хатлар уюштириб, дор тагига келтириш ёки қаматиш тарзда намоён этишган. Шу билан бирга бу худбин кимсаларнинг ўзлари қазиган гўрга ўзлари йиқилганларини адиблар романда ишонарли бадий тасвирлаб беришга эришишган. Натижада, романларда қаҳрамонларнинг ўша дамдаги драматик ҳолати, рухий кечинмалари ҳаққоний ва таъсирчан қилиб кўрсатилган ва адибларимиз бунда уларнинг бадий ифодасига, қалб драмаси тасвирига, психологик таҳлилига ҳам алоҳида эътибор беришган, бу эса ёзувчиларимизнинг юксак бадий маҳорати эгаси бўлганликларини кўрсатади.

ХУЛОСА

Беш асрдан буён назмда ҳеч ким Алишер Навоийнинг олдига тушолмагани сингари чорак кам юз йилдан бери насрда ҳам ҳеч ким Абдулла Қодирий кўтарилган юксакликка эришган эмас. Ўзбек адабиётида Қодирий мактабидан сабоқ олмаган, унинг бадиий баркамол асарларидан таъсирланмаган шоиру адиб йўқ ҳисоби. Бугина эмас, қардош халқларнинг кўпгина ёзувчилари ҳам бу улуғ сўз санъаткорининг улкан истеъдоди ва юксак маҳоратидан баҳраманд бўлганлар.

Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” асари билан ўзбек романчилигига асос солибгина қолмай, мумтоз сўз санъатимиз намуналари қаторида тура оладиган гўзал умрбоқий асарни яратишга ҳам муваффақ бўлди. Абдулла Қодирий ўз романини яратишга катта тайёргарлик билан келди.

Маълумки, “Ўткан кунлар” майдонга келгунга қадар нафақат Европа, балки қатор Шарқ халқлари адабиётида ҳам роман жанри мавжуд эди. Хусусан, Жўржи Зайдон романларининг араб тилидан туркий халқлар тилларига таржима этилиб, чоп қилиниши турк, татар, озарбайжон романларининг ҳам яратилишига жиддий туртки берди. Шубҳасиз, Абдулла Қодирий Жўржи Зайдон романларидан мутаассир бўлган. Адиб Сотти Хусайннинг “Шарқ ҳақиқати” газетасида эълон қилган “Ўтган кунлар ҳам “Ўтган кунлар” деб номланган мақоласига жавобан мақола билан чиқиб, унда ўзини роман ёзишга ҳаваслантирган Миср фузалосидан устоз Жўржи Зайдон” номини хурмат билан тилга олгани бежиз эмас¹.

Шубҳасиз, Абдулла Қодирий ўзбек адабиётидаги биринчи романи ёзишга киришишдан аввал қардош халқлар

¹ Қаранг: Қодирий Абдулла. Кичик асарлар. – Т., 1969. – Б.193.

адабиётидаги роман жанри намуналарини ўрганибгина қолмай, унинг миллий адабиётимизда мавжуд бўлган илдизларини ҳам синчков назар билан кузатди. У ана шундай ҳаётбахш илдизларни ўзбек халқ оғзаки ижодининг “Тоҳиру Зухра” сингари намуналари ҳамда Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун” каби эпик достонларидан топди.

Табиийки, бирор-бир асар йўқ ердан пайдо бўлмайди ёки бутунича оригинал ҳолатда дунёга келмайди: у ўзигача яратилган асарларнинг акс – садоси сифатида туғилади, улар замиридаги ҳамиртуришдан униб-ўсиб чиқади. Ҳар бир чинакам ёзувчи ўз салафлари ва халафлари ўртасида ўзига хос боғловчи – халқа бўлади – аجدодларидан олганини тўлдириб, ривожлантириб, авлодларига етказadi. Бундай ворисийлик бўлмаганда нафақат адабиёт, балки санъат ва илм-фаннинг бошқа турлари ҳам тараққий этмаган бўлар эди. Бу маданий дунё айнан шундай ворисийлик туфайли барқарорки, бизнинг вазифамиз унинг адабиётдаги аҳамиятини текширишдан иборат.

Айтиш мумкинки, нафақат Шарқ ва Ғарб романчилиги тажрибаси, балки кўп асрлик ўзбек халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётининг барҳаёт анъаналари бўлмаганда, Қодирий ҳам, унинг “Ўткан кунлар” сингари буюк асарлари ҳам майдонга келиши маҳол эди.

“Алпомиш” эпоси, “Гурўғли” туркуми достонлари, “Ойсулув”, “Кунтуғмиш”, “Тоҳир ва Зухра”, “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”, “Баҳром ва Гуландом”, “Вомиқ ва Узро”, “Тўмарис”, “Широк”, “Сиёвуш қиссаси”, “Юсуф алайҳиссалом қиссаси”, “Ҳазрат Али қиссаси”, “Абомуслим жангномаси” каби кўпдан-кўп халқ китоблари, ўзбек халқ эртаклари, “Самак айёр” номли халқ романлари туркуми, “Қисаси Рабғузий” каби асарлар, Навоий ва

Фузулийнинг эпик дostonлари, “Бобурнома” ва бошқаларни замонавий романларга менгзаш ўринсиз бўлсада, уларда нафақат романбop воқеа ва қаҳрамонлар, балки эпик тасвир унсурлари ҳам борки, Қодирийнинг улардан бевосита ва билвосита таъсирланмаслиги, ўз романи шакли ва мазмунини кўришда мазкур дурдоналардан фойдаланмаслиги мумкин эмас эди. Бу таъсирнинг у ёки бу даражадаги акс-садосини биз адибнинг роман сюжeтини қуриши, конфликтларини шакллантириши, характерларини яратиши, қаҳрамонларнинг ташки портрети ва руҳий олами чизиши, ички коллизияларни акс эттириши, шунингдек, асарнинг тили ва услуби, бадиий тасвир воситалари ва бошқаларида кўрамиз.

Гарчанд катта ижтимоий юкни ўз устига олмасин, асарнинг Отабек ва Кумуш муҳаббати асосига қурилиши, романнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи сифатида икки ошиқ-маъшук севгисининг олиниши муайян даражадаги саргузашт мотивига эга эканлиги, халқ қаҳрамонларига хос кўпгина хусусиятларнинг Отабек образида мужассамлаштирилиши, қолиплаш усулидан фойдаланилиши – роман ичида уста Алим қиссасининг келиши, гарчи Марғилонга ёр излаб келмаган бўлса-да, бегона юртдаги бир гўзалнинг муҳаббати савдосига йўлиқиши, бу муҳаббат йўлидаги ғов ва тўсиқлар, ранжу машаққатлар, уста Алим ва Отабекнинг бир-бирига ўз саргузаштини ҳикоя қилиши, қаҳрамоннинг ўз муҳаббати йўлида минг бир имтиҳондан ўтиши, ҳатто ўлимларга дуч келиб, сўнгги лаҳзаларда ажал бандидан қутулиб чиқиши ва бошқалар Қодирийнинг халқ оғзаки ижоди намуналаридан “кўб ва хўб” (Бобур) таъсирланганлиги ҳақида гувоҳлик беради.

Қаҳрамонларнинг муайян даражада идеаллаштирилиши, улар сиймосида адиб орзу-аъмолининг тажассум топи-

ши, севишганларнинг бир-бирига мактублар йўллаши, маъшуқани бир кўриб ёки унинг таърифини эшитиб ошиқ бўлиш, ахдга вафо, ишқда қатъият кўрсатиш, муҳаббат йўлида минг бир машаққатларни бошдан кечириш ва бошқалар маълум маънода ёзма адабиётдаги романтик – қаҳрамонлик дostonлари, биринчи навбатда, Навоий “Хамса”-сига кирган эпик дostonлардаги бадий силсилалар таъсири бўлиб, Қодирий улардан ижодий фойдаланган ҳамда янги шароит ва янги талабларга мувофиқ равишда уларни ижодий ривожлантирган.

“Ўткан кунлар” романининг бадий қурилмасидан ўрин олган аксар воқеалар Отабекнинг бир неча душманларга қарши ёлғиз курашга чиқиши, мазорда тунаши ёхуд қамоққа тушиши (Тоҳирнинг сандиққа солиниб, (оқизилишини эсланг!) ва бошқалар халқ оғзаки ижоди ва мумтоз асарлар таъсири сифатида майдонга келган эпик тасвир кўринишларидир. Адиб ўз асарининг мазкур адабий манбаларидан фақат шундай “тайёр” ёхуд ўхшаш воқеаларни “олиб”гина қолмай, улардаги “сир сақлаш” каби бадий усуллардан, ҳийлакор кампир каби анъанавий образлардан ҳам фойдаланган. Агар Фарҳод ёхуд Мажнун билан Отабекни, Ширин ё Лайли билан Кумушни ўзаро қиёслайдиган бўлсак, улар ўртасидаги қатор муштарак жиҳатлар Абдулла Қодирийнинг Навоий асарларидаги бадий тажрибадан анъана сифатида фойдалангани, айниқса, ёрқин кўзга ташланади.

Албатта, Абдулла Қодирий халқ китобларидан таъсирланиш, улардан шунчаки ўрганиш билангина қифояланмаган, балки уларни ижодий равишда ривожлантирган, реализм талаблари билан уйғунлаштирган. Биргина мисол: агар адиб фольклор таъсиридан чиқиб кетолмаганида Отабекнинг ўз душманларини ер билан яксон қилганидан сўнг ошиқ-маъшуқларни ўзаро топиштириб, шу ерда ўз

асарига нукта қўйган бўлар эди. Шундай қилганида асар халқ йўлида ёзилган бир қисса кўринишини олиб, новаторона романга айланмас эди. Лекин Қодирий бу нуктада тўхтаб қолмади ва илгарилаб кетди. Буёғи – новаторлик, Шарқ ва Ғарб романчилигининг таъсири ва талаби. Халқимиз тарихининг “кирли” даврларидан қолиб келаётган баъзи бир урф-одатлар, уларнинг энг хунук кўринишларидан бири бўлмиш кундошлик можароларини барча оқибатлари билан реализм шартлари асосида ёритиб берди. Кўп хотинлилик, балоғатга етиб, ҳақ-ҳуқуқини таниган йигит-қизларнинг эрки ўз қўлида бўлмай, ҳамма нарсани ота-она раъйи ва истаги ҳал қилиши, бўлмағур расму русумларга бандилик, ҳою-ҳавасга қуллик ва бошқалар миллатни қолоқлик ботқоғида ушлаб турган омиллар бўлиб, адиб кенг китобхонлар оммасининг эътиборини шу каби миллатнинг рағнақ топишига ҳалақит бераётган, инсон эркини бўғиб, унинг парвозга шайланган қанотларини қайираётган иллатларга қаратди ва уларни бартараф этмай туриб, олға қараб юриш мумкин эмаслиги ҳақида бонг урди.

“Ўткан кунлар” романидаги Абдулла Қодирий яратган характерлар мураккаб табиатга, зиддиятли тақдирга, ҳам салбий, ҳам ижобий хусусиятларга эга кишиларнинг табиий, жонли образлари бўлиши билан бирга, давр иллатларини, жамият кўсурларини фош қилишда ҳам муҳим ўрин тутди.

Халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт анъаналаридан озиқланган, уларни ижодий ривожлантирган Абдулла Қодирий халқ китоблари ва мумтоз сўз санъати дурдоналари билан рақобатлашиши мумкин бўлган бадиий баркамол асарлар яратди. Айниқса, адибнинг “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари халқ томонидан ҳамиша севилиб ўқиладиган “Алпомиш” эпоси, “Тўруғли” дoston-

лари туркуми ва, эҳтимол, ўзбек адабиётининг ўлмас ёдгорликлари бўлмиш Алишер Навоийнинг “Хамса”, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” сингари асарлари билан бирга ўзбек бадиий маданиятининг олтин фондиди ташкил этади.

Абдулла Қодирийнинг катта истеъдоди ва юксак маҳорат билан яратилган Отабек, Қумушбиби, Анвар, Раъно, Юсуфбек Ҳожи, Солиҳ маҳдум, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Нигорхоним ва бошқа образлар эса, асрлар оша халқ калбида яшаб келаётган Тўмарис, Ойсулув, Рустам, Алпомиш, Барчин, Гўрўғли, Юнус пари, Тохир, Зухра, Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Баҳром, Або-муслим каби қаҳрамонлар силсиласини бойитди, десак, янглишмаган бўламиз.

Абдулла Қодирийнинг ҳаётни тасвирлаш, миллий характер яратиш усуллари, воситалари жуда ранг-баранг, асарларининг тили эса ўзига хосдир. “Ўткан кунлар” романи ўзбек адабиётида Алишер Навоий бошлаб берган эпик анъаналарни изчил давом эттириши ва янги, юксак поғонага олиб чиқиши билан адабиётимиз тарихида ўзига хос муҳим ўрин тутди.

То халқ яшар экан, адабиёт яшар экан, Абдулла Қодирий яратган асарлар ва қаҳрамонлар миллат фарзандларининг маънавиятини бойитиш, эстетик дидини ўстириш, хулқини тарбиялаш ва гўзаллаштириш, бадиий савияси ва завқини оширишга хизмат қилади, уларни эзгу ва савоб ишларга руҳлантириб, ватан ва халқ манфаатлари йўлида ҳамиша камарбаста бўлиш, лозим топилса, фидойилик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатишга илҳомлантираверади. Бу асарларнинг буюк миссияси ва Абдулла Қодирий абадияти худди шу билан белгиланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. ИЖТИМОЙ–СИЁСИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириши – халқимиз маънавий олами юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи. – 2017 йил, 4–август.

2. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб–интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак –Т.: Ўзбекистон, 2017. –Б.104.

3. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатни биргаликда барпо этамиз. Т.: Ўзбекистон, 2016. –Б.56.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев мамлакатимизнинг етакчи илм–фан намояндalари, Фанлар академияси аъзолари, ҳукумат аъзолари, вазирлик ва идоралар, давлат ва жамоат ташкилотлари, тижорат банклари раҳбарлари, етакчи олий ўқув юртлари ректорлари билан 2016 йил 30–декабрь куни бўлиб ўтган учрашувда сўзлаган нутқидан // Халқ сўзи, 2016 йил, 31–декабрь.

5. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2017 йил, 13– сентябрдаги ПҚ–3271–сонли “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора–тадбирлар дастури тўғрисидаги қарори// Халқ сўзи. 2017. 14–сентябрь. <http://www.lex.uz/ru/docs/3338600?twolang=true>

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Китоб маҳсулотларини чоп этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғибот қилиш бўйича комиссия тузиш тўғрисида”ги Фармойиши // Халқ сўзи, 2017 йил, 13–январь.

II. ИЛМИЙ–НАЗАРИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Абдулла Қодирий замондошлари хотирасида. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. – 398 б.

2. Абдуллаев В. Ўзбек адабиёти тарихи. 2–китоб. –Т.: Ўқитувчи, 1980. – 346 б.

3. Абдуғафуров А. Эрк ва эзгулик куйчилари. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. –160 б.

4. Абдурахмонова М. Абдулла Қодирийнинг психологик тасвирлаш маҳорати. –Т.: Фан, 1977. –141 б.
5. Адабиётшуносликка кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1979. – 227 б.
6. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи, 1980. – 406 б.
7. Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик. 1-жилд. – Т.: Фан, 1991. – 384 б.
8. Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1983. – 67 б.
9. Алиев А. Абдулла Қодирий. Адабий-танқидий очерк. – Т.: Бадий адабиёт, 1967. – 215 б.
10. Алиев А. Ижод ва изланишлар. – Т.: Бадий адабиёт, 1976. – 187 б.
11. Аристотель. Поэтика. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. –149 б.
12. Аҳмедов Т. “Хамса” қаҳрамонларининг характер жозибаси. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. – 66 б.
13. Боболардан қолган нақллар. (Тўшлаб нашрга тайёрловчилар: М.Жўраев, У.Сатторов). – Т.: 1998. – 128 б.
14. Беллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. – М.: Наука, 1969. –198 б.
15. Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1977. – 264 б.
16. Белинский В.Г. Танланган асарлар. – Т.: ЎзССР Давлат нашриёти, 1955. –178 б.
17. Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. – Т.: Фан, 1968. – 486 б.
18. Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. I–II-жилд. – Т.: Халқ мероси нашриёти, 2002. – 343 б.
19. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиёти тарихи (XV асрнинг иккинчи ярми. II қисм). – Самарқанд, 2002. – 258 б.
20. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Т.: Ўзбекистон, 1993. – 191 б.
21. Воҳидов Р., Эшонқулов Ҳ. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. – Т.: Ўзбек ёзувчилар уюшмаси АЖН, 2006. – 528 б.
22. Горький М. Адабиёт ҳақида. – Т.: Ўзадабийнашр, 1962. – 191 б.
23. Жалолов Т. “Хамса” талқинлари. – Т.: Фан, 1968. – 152 б.

24. Жуманазаров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Т.: Фан, 1991. – 230 б.
25. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Т.: Ўзбекистон, 1986. – 184 б.
26. Каримов Б. Абдулла Қодирий. – Т.: Фан, 2004. – 232 б.
27. Каримов Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. Тошкент: Фан, 2006. – 231 б.
28. Каримов Б. Қодирий насри – нафосат касри. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 232 б.
29. Каримов Б. Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. – Т.: Akademnashr, 2015. – 256 б.
30. Каттабеков А. Тарих сабоқлари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. – 276 б.
31. Крачковский И.Ю. Ранняя повесть о Маджнуне и Лейли в арабской литературе. – М.: АН СССР, 1946. – 71 с.
32. Маданият ва мерос. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1973. – 195 б.
33. Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1974. – 372 б.
34. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. 1-китоб. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1976. – 664 б.
35. Маҳмудов М. Талант ва ижод. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1976. – 285 б.
36. Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Т.: Фан, 1969. – 312 б.
37. Мирвалиев С. Абдулла Қодирий. – Т.: Фан, 2004. – 176 б.
38. Мирвалиев С. Тарихийлик ва замонавийлик. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 196 б.
39. Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. – Т.: Фан, 1977. – 148 б.
40. Насриддинов Ф. Маҳорат жилолари. Абдулла Қодирий ижодиёти. – Т.: Фан, 1977. – 148 б.
41. Норматов У. Ўткан кунлар ҳайрати. – Т.: Фан, 1996. – 132 б.
42. Норматов У. Етуклик. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1982. – 366 б.
43. Норматов У. Қодирий боғи. – Т.: Ёзувчи, 1994. – 217 б.
44. Ойбек. Мукамал асарлар тўплами. XIV том. – Т.: Ўзадабнашр, 1979. – 512 б.

45. Ойбек. Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли. – Т.: Ўзадабнашр, 1936. – 52 б.
46. Оқбўтаев Х. Халқ китоблари ва адиблар //Адабий мерос. I (55). – Т.: Фан, 1991. – 65–70-бетлар.
47. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. – 213 б.
48. Соатова Н. Аёл билан мунаввар олам. – Т.: 1999. – 87 б.
49. Соатова Н. Эпик тасвир анъаналари. – Т.: Халқ мероси, 2001. – 87 б.
50. Султонов И. Танланган асарлар. 4 томлик. 2 –том. – Т.: Фан, 1972. –139 б.
51. Юнусов М. Традиция ва новаторлик проблемаси. – Т.: Фан, 1965. –209 б.
52. Қодирий А. Кичик асарлар тўплами. Ўткан кунлар тақдири устида баъзи мулоҳазалар. – Т., 1964.
53. Қодиров П. Халқ тили ва реалистик проза. – Т., 1973.
54. Қодирийни кўмсаб. Ёднома. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ш.Қодирий. – Т.: Халқ мероси, 1994. –80 б.
55. Қодирий Ҳ. Отам ҳақида. –Т.: . Адабиёт ва санъат, 1983. – 208 б.
56. Қодирий Ҳ. Отамдан хотира. –Т.: Янги аср авлоди, 2005. – 416 б
57. Қўшжонов М. Ҳаёт ва қаҳрамон. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. –364 б.
58. Қўшжонов М. Ижод масъулияти. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1981. –340 б.
59. Қўшжонов М. Қалб ва қиёфа. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1978. –224 б.
60. Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги. Қодирийча аргумон. – Т.: Халқ мероси, 1994. –136 б.
61. Ғаниева С., Абдуғафуров А. Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968. –96 б.
62. Ғаниев И. Руҳий гузаллик қисмати. – Бухоро: 1994. –106 б.
63. Ғойиблар ҳайлидан ёнган чироқлар. Тузувчи: Жўраев З. – Т.: Ўзбекистон, 1994. –236 б.
64. Ҳайитметов А. Мерос ва ихлос. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1985. – 203 б.

65. Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. Алишер Навоий номидаги адабиёт институти, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси. –Т.: Фан, 1993. –207 б.

66. Ҳайитметов А., Зоҳидов Б. Навоий ва ижод сабоқлари. –Т.: Фан, 1981. – 159 б.

67. Ҳасанов С. Навоийнинг етти тухфаси. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. – 153 б.

68. Ҳаққулов И. Навоийга қайтиш. –Т.: Фан, 2007. –224 б.

III. ДИССЕРТАЦИЯ ВА АВТОРЕФЕРАТЛАР

1. Бобонийёзов А. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадиийяти. Филол. фан. номзоди... дисс. автореф. –Т., 1995. –23 б.

2. Исаева Ш. Б. Ўзбек тарихий романларида характер рухиятини тасвирлаш усуллари: филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т., 2001. – 22 б.

3. Маҳмудова З. Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романининг миллий ўзига хослиги: Филол. фан. номзоди... дисс. – Т., 1997. –236 б.

4. Махсумхонов С.А. Қодирий ижодида хажвий характер муаммоси: Филол. фан. номзоди... дисс. автореф. – Т., 1997. –23 б.

5. Мирвалиев С. Ўзбек адабиётида роман жанрининг таркиб топиши ва тараққиёти: Филол. фан. номзоди... дисс. – Т., 1997. –500 б.

6. Тошмухамедова Л. И. Абдулла Қодирийнинг адабий–эстетик карашлари: филол. фан. номз. ... дис. автореф. – Т., 2005. – 26 б.

V. БАДИЙ АДАБИЁТЛАР

1. Алпомиш. Ўзбек халқ достонлари. I том – Т.: Шарқ, 1988. – 393 б.

2. Баҳром ва Гуландом. Зевархон. Фарход ва Ширин. Лайли ва Мажнун. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1986. –268 б.

3. Навоий Алишер. Лайли ва Мажнун. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1990. –364 б.

4. Навоий Алишер. Фарход ва Ширин. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1989. –590 б.

5. Навоий Алишер. Қаро кўзим. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1988. – 400 б.
6. Тоҳир ва Зухра.–Т.: Адабиёт ва санъат, 1974. –239 б.
7. Фарход ва Ширин (ўзбек халқ достони). –Т.: Фан, 1966, –159 б.
8. Ўзбек халқ дostonлари. Биринчи жилд. – Т.: Фан, 1956. –159 б.
9. Қодирий. Ўткан кунлар. – Т.: Шарқ, 1995. –398 б.
10. Қодирий А. Ўтган кунлар. Мехробдан чаён. –Т.: Адабиёт ва санъат, 1992. –528 б.
11. Қодирий А. Ўткан кунлар. – Т.: Шарқ, 2009. – 400 б

V. ТЎПЛАМ, ГАЗЕТА ВА ЖУРНАЛ МАҚОЛАЛАРИ

1. Абдурахмонов Ғ.А. Қодирий услуби ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –1994. № 4–5–6. –Б.38–42.
2. Абдуваҳобова М. Абдулла Қодирий ва М.Авезов // Ўзбек тили ва адабиёти. –1984. № 4.–Б.45–48.
3. Абдуллаев М. Миллий ғурур. Абдулла Қодирий ҳақида хотиралар // Туркистон. 1993. 2–октябрь.
4. Абдуғафуров А. “Хамса” ибратлари // Гулистон. 1984. № 6. – Б.22–23.
5. Адиб ҳақидаги фикрлардан // Фан ва турмуш. 1974. № 7. – Б.18–19.
6. Алиев А. Жулкунбой сабоғи. Ўзбек романисти Абдулла Қодирий ҳақида // Гулистон. 1967. № 9. –Б.26–27.
7. Алиев А. Ижод маҳорати ҳақида. Абдулла Қодирий ижоди ҳақида // Ўзбекистон маданияти. 1961. 19–июнь.
8. Алиев А. Ўлмас маънавий ҳазина. Абдулла Қодирий асарлари ҳақида// Гулистон. 1994. № 31. –Б.12–14.
9. Асқаров С. Абдулла Қодирий ижодида фольклорнинг баъзи масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1973. № 1. –Б.19–22.
10. Аъзамов К. “Ўткан кунлар”нинг тақдири. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи ҳақида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1988. 18– март.
11. Бадалов М. Ёзувчи санъати. Абдулла Қодирийнинг “Мехробдан чаён” ва “Ўткан кунлар” асарлари ҳақида // Тошкент оқшоми. 1994. 5–декабрь.

12. Боқий Н. Қатлнома. Ҳужжатли қисса // Шарқ юлдузи. 1991. № 5–6. –Б.33–84; –Б.84–142.
13. Дониёров А., Ҳасанов Б. Сўз зарғари. Абдулла Қодирий ижоди ҳақида. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1984. 11–май.
14. Ёқубов О. Ўзбекнинг ардоқли фарзанди // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994. 9–декабрь.
15. Жуманиёзов Р. Халқ китобларини ўрганишнинг муҳим масалалари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988. №5. –Б.35–39.
16. Исматуллаев Х. “Ўткан кунлар” нашрлар, таржималар, тадқиқотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1989. № 4. –Б.18–24.
17. Каримов Б. Бадиий олам манзаралари // Ватан. 1995. 5–март.
18. Каримов Н. Абдулла Қодирий ва Чўлпон // Ватан. 1994. 7–14–сентябрь.
19. Каримов Н. Адиб яратган боғ // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1987. 20–ноябрь.
20. Каримов М., Окмуродов А. Сўз сеҳри. Абдулла Қодирий асарларидаги халқнинг руҳий олами, сўзлашув нутқи соддалик ва табиийлик ҳақида // Халқ сўзи. 1994. 24–май.
21. Каримов Э. Метод ва дунёкараш. А.Қодирий ижодий йўли ҳақида // Шарқ юлдузи. 1975. №10. –Б.162–169.
22. Каримов Э. Рус адабиёти ва Қодирий ижоди // Фан ва турмуш. 1974. №7. –Б.14–17.
23. Лутфиддинова Х. Кумушбиби эстетик идеал намунаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1996. № 5 –6. –Б.42–45.
24. Мажидов Р. “Халқ китоблари” термини ҳақида. Адабиётга оид тадқиқотлар. –Т.: 1978. 169–176–бетлар.
25. Маҳмудова Р. Халқ китоблари ва айрим қиссалар. Адабий мерос, 1971. 2–сон. –Б. 254–257.
26. Мамажонов С. Ўзига хослик // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1990. 4–май.
27. Маҳмудов Н. Рост ва расо сўзлар: Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романини яратишда тил маҳоратига доир // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. –1993. –15 октябрь.
28. Мирвалиев С. Адиб таржимаи ҳолига оид муҳим маълумот // Адабий мерос. 1993. № 1–2. –Б.3–11.

29. Мирвалиев С. Абдулла Қодирий ҳаётининг сўнгги даври. Маданият ва маънавият муаммолари // Илмий-амалий мақолалари мажмуаси. –Т., 1994. –Б. 172–184.

30. Мирзаев И. Ўлмас санъаткор // Шарқ юлдузи. 1974. № 4. –Б.233–235.

31. МирзаевТ., Саримсоқов Б. Достон, унинг турлари ва тарихий тараққиёти // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. –Т., 1981. –Б.17–21.

32. Мурод Муҳаммад Дўст. Ибрат. Абдулла Қодирий ҳақида // Шарқ юлдузи. –1984. № 4. –Б.167.

33. Муҳамедов Али. Адибнинг адабий умри // Тошкент оқшоми. 1994. 31– октябрь.

34. Насриддинов Ф. Сехрли сўз санъаткори. Абдулла Қодирий ҳақида // Гулистон. 1994. № 5. –Б.34–35.

35. Норматов У. Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. № 2. –Б.40–49.

36. Норматов У. “Ўткан куглар” романи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1992. № 2. –Б.49–57.

37. Норматов У. Отага таъзим. Абдулла Қодирий таваллудининг 100 йиллиги олдидан // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1994. 17–июль.

38. Ойбек. Туғма адиб. Абдулла Қодирий ҳақида // Фан ва турмуш. 1967. № 7. –Б. 22–23.

39. Орипов Г. Кумушбибининг ҳаёси. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидаги Кумушбиби образи ҳақида // Шарқ юлдузи. 1994. № 9–10. –Б.189–191.

40. Раҳимов А. Абдулла Қодирийнинг адабиётга қарашлари // Ўзбек тили ва адабиёти.1994. № 4. –Б.28–32.

41. Саттаров М. Улуғлар даврасида. Абдулла Қодирийнинг ҳаёти ап ижоди // Шарқ юлдузи. 1990. № 4. –Б.188–198.

42. Солижонов Й. Илк куртаклар // Шарқ юлдузи. 1994. № 5–6. –Б.193–202.

43. Қодирий Ҳ. Адиб ҳақидаги лавҳалар // Гулистон. 1967. № 5.

МУНДАРИЖА

КИРИШ.....	3
“Ўткан кунлар” романида анъана ва маҳорат.....	10
“Ўткан кунлар” романи ва халқ китоблари.....	33
“Ўткан кунлар” романида Навоий “Хамса”сининг эпик анъаналари.....	67
Қодирий ижодига ворислик.....	114
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	129

Илмий нашр

СОАТОВА НОДИРА ИСОМИДДИНОВНА

АНЪАНАВИЙЛИК ВА ВОРИСЛИК

Монография

Нашриёт муҳаррири: Маҳкам Маҳмудов

Мусаҳҳиҳа: С.И.Эшонкулова

Техник муҳаррир: Беҳзод Болтабоев

«MUMTOZ SO‘Z»

масъулияти чекланган жамияти
нашриёти

Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.

Тел.: (998 71) 241-81-20 E-mail: mumtoz_soz@mail.ru

Нашриёт лицензияси АИ № 103. 15.07.2008

Босишга рухсат этилди 10.10.2019

Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози

Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт табоғи 8,05.

Шартли босма табоғи 8,75. Адади 500

Баҳоси келишилган нарҳда

«MUMTOZ SO‘Z»

масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди.

Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.

Тел.: 241-81-20

Соатова Нодира Исомиддиновна 1967 йил Жиззах туманида туғилган. 1988 йил ЖДПИ ўзбек тили ва адабиёти факультетини имтиёзли тугатган. Филология фанлари номзоди (2001), доцент (2004).

“Аёл билан мунаввар олам” (1999), “Эпик тасвир анъаналари” (2001), “Ўзбек–қозоқ лингвистик луғати” (2002) номли китоблар ва 80 ортиқ мақолалар муаллифи.

Айни пайтда, “XX аср ўзбек адабиёти тараққиётида Шухратнинг тутган ўрни” мавзуида докторлик диссертацияси устида илмий изланишлар олиб бормоқда.

ISBN 978 9943-6084-5-0

9 789943 608450